ЖІНКИ ТА ІСТОРІЯ:

Гендерні виміри повсякденного життя (1970–1980-ті роки)

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
KYIV
Ukraine

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
TBILISI
South Caucasus Region

Видання підготовлено в рамках спільного проєкту **«Жінки та історія»,**
який реалізовують офіси Фонду імені Гайнріха Бьолля у Києві та Тбілісі.

Наукова редакція:
Оксана Кісь, докторка історичних наук,старша наукова співробітниця,
Інститут народознавства НАН України
Тамта Мелашвілі, письменниця, фахівчиня з гендерних студій

Переклад з грузинської: Іванна Мачітідзе (статті Т.Кебурії та А. Парунової)
Літературне редагування: Олеся Сторожук

Зображення: Алевтина Кахідзе (статті О. Гнидюк та О.Стяжкіної), Татія Надареішвілі
(статті Т.Кебурії та А. Парунової)
Концепт обкладинки: Татія Надареішвілі
Макет та дизайн: Торніке Лордкіпанідзе

2021

Зміст

Передмова 4

«Велику роботу в цьому напрямі ведуть і профспілки»: Трудова політика та ґендерні питання праці жінок в Україні, 1970-ті – початок 1980-тих 7
Ольга Гнидюк

Білий халат і хутряне пальто: Життєві траєкторії жінок-металургинь в епоху пізнього соціалізму 19
Тамар Кебурія

Українські жінки у творенні радянського тіньового харчового ринку (1970-х – сер. 1980-х рр.) 36
Олена Стяжкіна

Дискурс про сексуальність у Грузії брежнєвської епохи 49
Алла Парунова

Передмова

Жінки роками поєднують у повсякденному житті декілька ролей – матері, годувальниці, працівниці тощо. Хоча ці ролі завжди вважалися частиною повсякденного життя, вони рідко розглядались як тема для публічного дискурсу. Жінкам часто доводиться «жонглювати» різними завданнями, підтримуючи публічний образ ідеальної матері, дружини та працівниці. Глобальна пандемія знову змусила звернути увагу на розподіл ґендерних ролей у домашньому господарстві, економічному житті та повсякденному житті загалом. Часи змінилися, а виклики ні – жінки продовжують робити невидимий внесок у функціонування суспільства.

У свою чергу, Фонд імені Гайнріха Бьолля активно підтримує та здійснює промоцію ґендерної демократії через різноманітні проєкти в рамках своєї діяльності в різних країнах, зокрема Грузії та Україні. Цей напрям охоплює підготовку низки публікацій та ініціатив, спрямованих на розширення локальних дискурсів на ґендерну тематику.

Основна ідея спільного проєкту, що реалізується представництвами Фонду імені Гайнріха Бьолля у Києві та Тбілісі, – сприяти публічній дискусії на тему «Жінки та історія». Впродовж багатьох років як в Україні, так і в Грузії було реалізовано низку важливих ініціатив для підтримки досліджень жіночої історії. Однак у цій сфері можна й потрібно робити набагато більше, і ми сподіваємося, що проєкт сприятиме цьому.

Цьогорічний пілотний проєкт охоплює дві країни – Грузію та Україну. На прикладі статей із цих країн ми пропонуємо дослідити різні аспекти побутового та професійного життя жінок. Тема побутового та професійного життя жінок у пізній радянський період (1970–1980-ті роки) є результатом обговорень із партнерами Фонду Гайнріха Бьолля, яким ми висловлюємо особливу вдячність за цей внесок та підтримку. Зокрема, нас цікавили такі питання:

- Яким було соціальне та економічне становище жінки в умовах державного соціалізму у 1970–1980-ті роки (наприклад, політика оплачуваної декретної відпустки, директиви щодо рівноправності жінок на ринку праці, матеріальна та інституційна підтримка виховання дітей тощо)?

- Які були передумови для розширення економічних можливостей жінок та їх залучення до ринку праці?

- Якими були дискурси сексуальності в епоху Брежнєва та як ці дискурси змінювалися у разі перетину із місцевими культурними та національними особливостями? Як дискурси сексуальності впливали на жінок і як жінки інтерналізували певні дисциплінарні практики?

Період дослідження, 1970–1980-ті рр., був обраний з метою ознайомлення із порівняно нещодавніми подіями та практиками, які, однак, потребують подальшого дослідження.

Результатом співпраці стало видання, що об'єднало чотири статті з обох країн (по дві від кожної країни) у спільну тему «Ґендерні виміри повсякденного життя». Вихід публікації супроводжується публічною онлайн-презентацією.

Країни мають багато спільного – від подібних щоденних практик до активних трансформаційних процесів протягом останніх десятиліть. Представлені в цьому виданні роботи слугують відправною точкою для розширення подальшої регіональної та тематичної співпраці між ширшими колами дослідників та дослідниць і науковців та науковиць, зокрема представниками інших країн (наприклад, Вірменії, Білорусі тощо). Ми сподіваємося, що проєкт сприятиме розширенню регіональної мережі феміністичних дослідників та дослідниць політики пам'яті та посилить співпрацю між ними. У майбутньому цей підхід дозволить вивчати теми, що стосуються жінок-письменниць, протестів/активізму, досвіду у війні (починаючи з 1990-х років), тощо. Видання буде корисним для студентів/-ок, дослідників/-ць та науковців/-иць, які працюють у різних галузях історії та ґендерних досліджень. Ми сподіваємося, що критичний підхід до минулого та його відповідний аналіз сприятиме не лише зміцненню співпраці, а й зміні наративу щодо ролі жінки в нашій історії.

Лілія Чікхладзе, Програмна координаторка,
Фонд ім. Гайнріха Бьолля, Бюро Тбілісі – Регіон Південного Кавказу

Софія Олійник, Програмна координаторка,
Фонд ім. Гайнріха Бьолля, Бюро Київ – Україна

працююча матір
основна
функція
жінки
МАТЕРИНСТВО?
ДИТЯЧИЙ САДОК
ШКОЛА

«ВЕЛИКУ РОБОТУ В ЦЬОМУ НАПРЯМІ ВЕДУТЬ І ПРОФСПІЛКИ»: ТРУДОВА ПОЛІТИКА ТА ҐЕНДЕРНІ ПИТАННЯ ПРАЦІ ЖІНОК В УКРАЇНІ, 1970-ті – ПОЧАТОК 1980-тих

Ольга Гнидюк,
Постдокторантка, Департамент історії/Департамент гендерних студій,
Центрально Європейський Університет

Анотація
У цьому дослідженні проаналізовано основні сфери діяльності та завдання комітетів професійних спілок в організації повсякденної продуктивної та репродуктивної роботи жінок в Україні у період 1970-х – початку 1980-х рр. Воно окреслює основні ролі, завдання та порядок денний діяльності професійних спілок щодо ґендерних питань у сфері праці та в контексті дискурсу жіночих ролей у суспільстві. Воно фокусується на проблемах покращення умов праці, соціального та побутового забезпечення жінок, за впровадження і контроль яких відповідали члени місцевих і республіканських профспілкових комітетів. Аналіз прикладу переведення жінок із заборонених робіт демонструє як комітети профспілок різних рівнів та державні представники обговорювали та адаптували реалізацію ґендерної робочої політики на місцях.

У 1975 році в журналі «Жінки світу», який видавався Міжнародною демократичною федерацією жінок, у статті під назвою «Профспілки та жінки» Олександра Бірюкова, секретарка Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС), писала: «Социализм открыл перед женщинами безграничные возможности использовать одно из величайших прав человека – право на труд. Советское государство гарантирует работу всем женщинам, желающим трудиться. [....] Объявив материнство социальной функцией женщины, советское государство взяло на себя заботу о здоровье матери и ребенка: оплаченные отпуска по беременности и родам, бесплатная медицинская помощь, особая охрана труда женщин, развитие сети детских дошкольных учреждений. Большую работу в этом направлении ведут и профсоюзы. Чтобы женщина могла плодотворно трудиться на производстве, она должна быть спокойна за своих детей. [...] Широкое участие женщины в общественном производстве выдвигает необходимость больше помогать женщине в облегчении домашнего труда, выполнению ею обязанностей хозяйки»[1].

1975 рік був проголошений Генеральною асамблеєю ООН Міжнародним роком жінок і відкрив Десятиліття жінки ООН (1975–1985), упродовж якого на національному та міжнародному рівнях обговорювались питання ґендерної нерівності у професійній, робочій та освітній сферах, а також у сфері охорони здоров'я та ведення домашнього господарства. В Україні підприємства та їхні профспілкові організації відзначали Міжнародний рік жінок проведенням соціалістичних змагань та всесоюзних оглядів умов праці, побуту та відпочинку жінок. Державний п'ятирічний план розвитку народного господарства Української РСР на 1976–1980 роки визначав, що необхідно звернути особливу увагу на «оздоровлення праці жінок і поліпшення їх медичного обслуговування»[2].

У 1970-х рр. численні статті, надруковані в національних та міжнародних радянських журналах, звіти та доповіді учасниць радянських делегацій на з'їздах жіночих організацій або ж на засіданнях Міжнародної організації праці за змістом були подібними до висловлювань Олександри Бірюкової. Всі вони повторювали, що в соціалістичній країні жінки не тільки зайняті у виробництві на рівні з чоловіками, мають рівні права, але й успішно поєднують роботу та виховання дітей завдяки підтримці держави, яка захищає їх за допомогою численних соціальних інституцій та системи охорони матері й дитини. З кінця 1940-х рр. ця теза стала основною у риториці Радянського Союзу, а її метою було показати успішність радянського соціалістичного проєкту у покращенні умов праці та трудових прав жінок.

Емансипація була однією із основних радянських соціалістичних обіцянок жінкам. Втім, життя жінок-трудівниць у радянській дійсності супроводжували подвійне навантаження, елементи патріархального устрою суспільства, рівність радше на папері та в цифрах, ніж у сімейному житті чи виробничій сфері, розуміння материнства як першочер-

1 Александра Бирюкова, «Профсоюзы и женщины», *Женщины Мира* (1975): 51–52.

2 *Про державний план економічного і соціального розвитку Української РСР на 1976-1980 роки,* Постанова Ради Міністрів Української РСР, 11 грудня 1976, https://ips.ligazakon.net/document/KP760520?an=2&hide=true&lang=ua.

гової соціальної функції, та пріоритетність інтересів держави перед інтересами жінок[3]. З кінця 1920-х років – початку 1930-х рр., радянська держава стала відводити жінкам подвійну роль у суспільстві: жінки-матері та жінки-працівниці. У цей період активної індустріалізації жінки почали масово залучатись у виробництво. Водночас керівництво країни вважало пронаталістську політику, що ставила за мету збільшити приріст населення, не менш важливою, а тому не відступало від визначення материнства як соціальної функції жінок. Пронаталізм як політика регуляції відтворення населення за допомогою економічних, адміністративно-правових та інформаційних методів відбивався у програмах соціальної та матеріальної підтримки жінок, кампаніях що наголошували на важливості народження дітей, материнства та сім'ї, а також у забороні абортів і контрацептивів. Щоб заохочувати жінок виконувати свої материнські обов'язки, був прийнятий ряд пронаталістських заходів та декретів. Так, Сімейний кодекс 1936 р. криміналізував аборти та впроваджував матеріальну допомогу багатодітним матерям[4]. У 1944 р., коли знову гостро постала необхідність збільшити народжуваність, радянське керівництво ухвалило указ «Про збільшення державної допомоги матерям, вагітним жінкам і посилення охорони материнства», який подовжував післяпологову відпустку та розширював категорії жінок із дітьми, які отримували соціальні виплати. На партійному конгресі 1971 року було оголошено про подальше розширення категорій виплат для дітей[5].

Поєднання продуктивної та репродуктивної праці призвело до подвійного навантаження жінок або формування так званого «ґендерного контракту працюючої матері», який означав активну участь жінок у виробничій сфері й водночас відводив їм головну роль у догляді за дітьми, сім'єю та домогосподарством[6]. Керівництво країни постійно звітувало про розвиток мережі дитячих садочків, забезпеченні побутових потреб і соціальних послуг на робочих місцях та організації робочого режиму для жінок, що мало

3 Lynne Attwood, *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53* (London: Palgrave Macmillan, 1999); Mary Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union* (New York, NY: Harvested Wheatsheaf, 1989); David L. Hoffmann and Annette F. Timm, "Utopian Biopolitics: Reproductive Policies, Gender Roles, and Sexuality in Nazi Germany and the Soviet Union," in Beyond *Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* ed. Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick (New York, NY: Cambridge University Press, 2009), 87–129; Mie Nakachi, *Beyond Replacing the Dead: Women's Welfare and the End of the Soviet Union, Replacing the Dead* (Oxford University Press, 2021); М. Смольніцька, «Жінка в радянському суспільстві: офіційний образ і реальна практика», *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* 16 (2011): 162–74; М. Смольніцька, «Материнство як соціальна роль (друга половина 1940-х – перша половина 1960-тих років)», *Україна ХХ Століття: Культура, Ідеологія, Політика 20* (2015): 98–110; Ю. А. Тищенко, «Сім'я в радянській Україні у 1970-х – на початку 1980-х років: Погляд із сьогодення», *Наукові Праці Історичного Факультету Запорізького Національного Університету 48* (2017): 195–200.

4 David L. Hoffmann, "Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context," *Journal of Social History* 34, no. 1 (2000): 35–54; David L. Hoffmann, *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914-1939* (Ithaca, NY : Cornell University Press, 2011), 107; Yoshie Mitsuyoshi, "Maternalism, Soviet-Style. The Working 'Mothers with Many Children' in Post-War Western Ukraine," in *Maternalism Reconsidered: Motherhood, Welfare and Social Policy in the Twentieth Century,* ed. Marian van der Klein et al. (New York, NY: Berghahn Books, 2012), 209-210.

5 Більше про пронаталізм та соціальну політику щодо жінок див.: Nakachi, *Beyond Replacing the Dead.*

6 А. Темкина и А. Роткирх, «Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России», *Социс* 11 (2002): 6–9.

допомогти жінкам бути успішними робітницями й матерями. Як і в інших країнах державного соціалізму в цей період, увага до матеріальної та інституціональної підтримки жінок і материнства, яка втім не підважувала їхньої участі у виробництві, демонструвала залежність соціалістичної економіки в Україні, та загалом в СРСР, від участі жінок у виробництві[7].

У цьому дослідженні проаналізовано основні сфери діяльності та завдання комітетів професійних спілок в організації повсякденної продуктивної та репродуктивної роботи жінок в Україні у період 1970-х – початку 1980-х рр. Воно окреслює основні ролі, завдання та порядок денний діяльності професійних спілок щодо ґендерних питань у сфері праці та в контексті дискурсу жіночих ролей у суспільстві. Воно фокусується на проблемах покращення умов праці, соціального та побутового забезпечення жінок і працюючих матерів, за впровадження і контроль яких відповідали члени місцевих і республіканських профспілкових комітетів. У цьому дослідженні аналіз прикладу переведення жінок із заборонених робіт демонструє як комітети профспілок різних рівнів та державні представники обговорювали та адаптували реалізацію ґендерної робочої політики на місцях. І хоча проблеми робітниць у радянський період не обмежувались вимогами щодо соціального забезпечення та покращення умов праці, за рамками цього дослідження залишаються питання рівності оплати праці, дискримінації у працевлаштуванні та звільненні з роботи, а також професійного навчання та розвитку.

Для аналізу основних завдань профспілкових комітетів щодо організації і покращення умов праці жінок це дослідження спирається на архівні джерела, як-от звіти, записки, інформації засідань місцевих, обласних профспілкових комітетів, комісій у справах жінок та Української республіканської ради профспілкових комітетів. Основні принципи ґендерної, пронаталістської та трудової політики періоду 1970–1980-х рр., обіцянки радянського керівництва, законодавчі зміни, що стосувались умов праці й життя жінок, та директиви центральних профспілкових організацій слугують контекстом для дискусії щодо завдань і роботи профспілок на місцях. Поєднання цих джерел дозволяє прослідкувати сфери відповідальності профспілок і ті проблеми, які визначали та намагались вирішити профспілкові комітети, впроваджуючи завдання із покращення умов праці жінок.

Професійні спілки

Професійні спілки в Україні були невід'ємною ланкою радянської системи контролю та соціального піклування про робітників. Вони мали чітку ієрархічну структуру та підпо-

7 Про випадок Угорщини див.: Susan Zimmermann, "'It Shall Not Be a Written Gift, but a Lived Reality': Equal Pay, Women's Work, and the Politics of Labour in State-Socialist Hungary, Late 1960s to Late 1970s," in *Labor in State-Socialist Europe, 1945–1989: Contributions to a History of Work,* ed. Marsha Siefert (Budapest: Central European University Press, 2020), 337–372. Про випадок Німецької Демократичної Республіки див.: Donna Harsch, *Revenge of the Domestic: Women, the Family, and Communism in the German Democratic Republic* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008).

рядковувались партії. Фабричні, заводські, місцеві комітети профспілок були первинною ланкою профспілкової організації, тобто працювали безпосередньо на підприємствах та представляли інтереси робітників у сферах виробництва, умов праці, побуту, культури. Вони звітували перед обласним і центральним галузевим комітетами профспілок, які своєю чергою підпорядковувались Всеукраїнській республіканській раді професійних спілок. З'їзд професійних спілок, який відбувався раз на п'ять років, був найвищим профспілковим органом СРСР, а між з'їздами цю функцію виконувала Всесоюзна центральна рада професійних спілок[8].

У 1970-х фабричні, заводські, місцеві комітети профспілок слідкували за виконанням виробничих планів, якістю роботи, впроваджували заходи щодо підвищення продуктивності праці й організовували соціалістичні змагання, а також контролювали дотримання адміністрацією норм Трудового кодексу та державних розпоряджень. Профспілковим комітетам надавалась функція погодження рішень адміністрації, що стосувались умов праці, звільнення та вирішення побутових питань робітників. Вони мали можливість вносити пропозиції до вищих господарських та державних органів, впроваджувати заходи щодо покращення умов праці, а також організовувати й розподіляли соціальну та матеріальну допомогу[9]. Однак протест як інструмент тиску, висловлення незадоволення чи обговорення умов або оплати праці був недоступний жодній із ланок профспілкових комітетів.

Як вказувала Олександра Бірюкова у цитованій вище статті, у сфері роботи з жінками комітети професійних спілок мали допомагати працівницям поєднувати продуктивну й репродуктивну ролі шляхом організації робочого режиму, побутової підтримки, надання соціальної та матеріальної допомоги жінкам і працюючим матерям. Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки, яке було затверджене 1971 року, підкреслювало, що у співпраці з адміністрацією підприємств та організацій комітет профспілки «вживає заходів, спрямованих на додержання пільг і переваг, встановлених законодавством для жінок, охорону їх здоров'я, поліпшення й оздоровлення умов праці та побуту жінок»[10]. У радах і комітетах профспілок формувались комісії по роботі серед жінок. Вони контролювали та перевіряли санітарно-гігієнічні та побутові умови праці жінок на підприємствах, займались підтримкою працівниць у питаннях виховання та одержання соціальної допомоги, організовували зустрічі, семінари, лекції та соціалістичні змагання. Члени таких комісій звітували керівникам проф-

8 Sarah Ashwin and Simone Clarke, *Russian Trade Unions and Industrial Relations in Transition* (London: Palgrave Macmillan, 2003), 17–23; Paul Kubicek, "Ukrainian Trade Unions since 1945," in *Trade Unionism Since 1945: Towards a Global History,* vol. 1, *Western Europe, Eastern Europe, Africa and the Middle East (Trade Unions. Past, Present and Future),* ed. Craig Phelan, vol. 1 (Oxford: Peter Lang, 2009), 292–93; *Устав Профессиональных Союзов СССР (Утвержден XIII съездом профсоюзов СССР 1 ноября 1963 года, изменения внесены 04.03.1968; 24.03.1972; 25.03.1977),* 1977, http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_6015.htm.

9 Про затвердження Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки, Указ Президії Верховної Ради СРСР, 1971, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2151400-71/ed19710927#Text; Устав Профессиональных Союзов СССР.

10 *Про затвердження Положення про права фабричного, заводського, місцевого комітету професійної спілки.*

спілок про свою роботу, виявлені проблеми та отримані скарги, а також мали право вносити пропозиції та рекомендації керівним органам й іншим комісіям профспілкових комітетів і навіть державним органам[11]. Однак варто зауважити, що контроль і покращення умов праці жінок були обов'язками не лише комісії по роботі серед жінок – цими проблемами також переймались інші комітети, які входили в структуру профспілкових організацій різних рівнів.

Впровадження політики жіночої праці

Профспілкові організації не тільки контролювали виконання постанов та законів і організовували побут робітників, але й допомагали вирішувати конфліктні ситуації, які могли виникати у процесі реалізації планів щодо покращення умов праці, як сталось у випадку з жінками-склодувами. У 1975 р. технічна інспекція Української республіканської ради профспілок вимагала від керівництва Теребовлянської, Лисичанської та Клавдієвської фабрик ялинкових прикрас, а також Луцького заводу культурно-побутових виробів «вивільнити» близько 500 жінок, які працювали склодувами на виробництві, та замінити їх чоловічою робочою силою. Таким способом інспекція виконувала завдання щодо покращення умов праці жінок та їхнього «вивільнення» з тяжких робіт. У своїх вимогах інспекція покликалась на постанову Народного комісаріату праці СРСР від 1932 р., яка забороняла жінкам працювати на важких та шкідливих виробництвах. Провівши інспекцію умов праці на фабриках ялинкових прикрас, комісія вирішила, що «немеханізована видувка скла», тобто професія склодува, та зокрема виробництво ялинкових прикрас, належали до переліку заборонених для жінок робіт. Працівниці з таким рішенням не погодились і почали надсилати скарги і прохання до Української республіканської ради профспілок[12]. Точні причини їхнього невдоволення залишаються невідомими, однак, як зазначалось у звіті, у випадку переведення на іншу посаду жінки втрачали і право на додаткову відпустку, безоплатне спецхарчування та пільгове пенсійне забезпечення, які отримували працюючи склодувами[13]. Крім того, для них такі зміни могли означати втрату роботи, якщо адміністрація заводу не змогла б знайти для них нову підходящу посаду.

---

11 Э. С. Новикова, В. С. Языкова, и З. Л. Янкова, *Женщина. Труд. Семья (социологический очерк)* (Москва: Профиздат, 1978), 79–108; «О работе профсоюзных организаций республики по проведению Международного года женщин в Украинской ССР», 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9597, Арк. 3-5 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); *Протокол заседания Комиссии Президиума Укрсовпрофа по работе среди женщин,* 19 декабря 1976, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9597, Арк. 6-8 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); «Справка о работе комиссии по работе среди женщин Житомирского областного совета профсоюзов», 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9597, Арк. 21-25 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

12 Ю. В. Гаевский, «О высвобождении женщин с запрещенных работ», 16 мая 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 3 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); Ю. В. Гаевский, «О высвобождении женщин с запрещенных работ», 25 апреля 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 2-2а (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); О. Я. Касьяненко, «Техничной инспекцией Укрсовпофа... », 16 апреля 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 1-2 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

13 Гаевский, «О высвобождении женщин с запрещенных работ», 16 мая 1975; Касьяненко, «Техничной инспекцией Укрсовпофа...».

У період між 1970 і 1985 роками, за даними радянської статистики, кількість жінок, зайнятих у виробництві, складала 51% в СРСР, а в Українській РСР коливалась у межах 50-52%[14]. Як і в попередні десятиліття, радянське керівництво очікувало, що водночас із активною участю в економічній сфері, жінки також будуть продовжувати доглядати за сім'єю та вести домашнє господарство, народжувати та виховувати дітей. Скорочення показників народжуваності, яке відмічалось від початку 1970-х рр.[15], підштовхнуло радянське керівництво повернутися до риторики, яка підкреслювала, що материнство лишається основною соціальною функцією жінок. Жінки і надалі активно брали участь у виробництві, а тому саме робітниці опинились у центрі дискусій про важливість поєднання їхніх робочих обов'язків із доглядом за сім'єю і дітьми[16].

Вимога «вивільнити» жінок із важких робіт, яка стала причиною конфлікту на фабриках ялинкових прикрас, мала на меті захистити здоров'я «майбутніх матерів» від шкідливих впливів виробництва. Оскільки в основі ідеї захисту жінок лежало бачення материнства як їхньої головної соціальної функції, проблеми поєднання репродуктивної та продуктивної ролей вирішувались з точки зору захисту материнства (і дитинства)[17]. Відтак і покращення умов жіночої праці означало, на приклад, захист жінок від перенавантаження та робіт у шкідливих умовах і підкреслювало важливість їхньої репродуктивної ролі[18]. З цією ж метою Трудовий кодекс редакції 1970 року вносив обмеження щодо роботи жінок у нічні зміни та понаднормові години, а також гарантував відпустки у зв'язку з вагітністю, пологами та доглядом за дитиною, надавав перерви для годування дітей, забороняв звільнення вагітних і зменшував норми з виробництва для вагітних жінок і жінок з маленькими дітьми[19].

Крім того, щоб створити умови праці для жінок та працюючих матерів, які б сприяли поєднанню репродуктивної та продуктивної ролей та покращенню їхнього здоров'я, профспілки та адміністрації підприємств мали дбати про облаштування кімнат для приймання їжі, їдалень, кімнат відпочинку та «здоров'я», відкривали спортивні майданчики, продо-

14 *Народное хозяйство СССР в 1985 году. Статистический ежегодник* (Москва: Финансы и статистика, 1986), 395.

15 За даними радянської статистики, коефіцієнт природного приросту населення в Українській РСР у 1960 р. складав 13,6, у 1970 р. знизився до 6,4, а у 1985 становив всього 2,9. *Народное хозяйство СССР в 1985 году,* 33.

16 Sue Bridger, "Young Women and Perestroika," in *Women and Society in Russia and the Soviet Union,* ed. Linda Edmondson (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 187–191; Nakachi, *Beyond Replacing the Dead,* 204-215; Linda Racioppi and Katherine O'Sullivan See, "Organizing Women before and after the Fall: Women's Politics in the Soviet Union and Post-Soviet Russia," Signs 20, no. 4 (1995): 818–850.

17 Melanie Ilic, "'Generals without Armies, Commanders without Troops': Gorbachhev's 'protection' of Female Workers," in *Women in Russia and Ukraine,* ed. Rosalind Marsh (New York, NY: Cambridge University Press, 1996), 228–230. Більше про різницю між дискурсами захисту та рівності у питаннях, що стосуються жінок-робітниць, див. Eileen Boris, *Making the Woman Worker: Precarious Labor and the Fight for Global Standards, 1919-2019* (New York, NY: Oxford University Press, 2019), 17–52.

18 Аналіз ідей та висновків соціологів, економістів та демографів того часу щодо способів розв'язання проблем та потреб жінок у робочому житті див. у Mary Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union,* 166-171.

19 *Об утверждении основ законодательства Союза ССР и союзных республик о труде,* Закон СССР, 15 июля 1970, http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7348.htm.

вольчі, м’ясні та кулінарні магазини на робочих місцях, а також дошкільні заклади, санаторії чи бази відпочинку. Зазначалась необхідність забезпечення працівниць санітарно-побутовими умовами, тобто облаштування на підприємствах гардеробних, душових, умивальників, кімнат гігієни та кімнат для годування дітей[20]. Професійні спілки у співпраці з адміністрацією мали реалізовувати ці норми та контролювати їх дотримання.

Одним із способів збору інформації про потреби й проблеми робітниць були перевірки та всесоюзні огляди умов праці та відпочинку жінок, які проводились раз на кілька років. Наприклад, у 1975 р. у зв’язку із відзначенням Міжнародного року жінок в Україні було створено більш як 122 тисячі комісій для проведення таких перевірок. Комісії підсумовували інформацію про соціально-побутові потреби жінок на виробництві та про ресурсні потреби профспілкових організацій для втілення ідей щодо покращення умов праці жінок[21]. Вони також мали перевіряти умови роботи жінок, щоб запобігти погіршенню їхнього здоров’я та впевнитись у дотриманні післяпологових та декретних відпусток. Комісії по роботі з жінками й технічні інспекції профспілок також проводили свої перевірки, як у наведеному вище випадку на склодувних виробництвах, та звітували про проблеми трудівниць під час засідань вищих профспілкових органів.

Так, упродовж 1970-х і на початку 1980-х рр. профспілкові комісії у справах жінок зазначали, що «вивільнення» жінок від виконання важких і шкідливих робіт у багатьох випадках і досі залишається невирішеною проблемою. У 1978 р. комісія у справах жінок Української республіканської ради професійних спілок вказувала, що на підприємствах Міністерства промислового будівництва та в інших галузях виробництва не могли розв’язати проблему механізації жіночої праці та перевести жінок на легшу роботу з відповідною оплатою[22]. Вирішення цих питань, на їхню думку, сприяло б кращій органі-

20 Див., наприклад, інформації, записки, звіти та «Показатели Всесоюзного общественного смотра условий труда, быта и отдыха трудящихся женщин на предприятиях и в организациях» у різних областях Української РСР та в різних галузях промисловості і виробництва за 1975 р.: *Информации ОСПС о выполнении постановления президиума ВЦСПС от 11 апреля 1975 г. «О проведении на предприятиях и в оганизациях народного хозяйства Всесоюзного общественного смотра условий труда, быта и отдыха трудящихся женщин на предприятиях и в организациях Украинской ССР»,* Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9783, Арк. 5, 8, 16, 26-27, 38-43, 54-60, 68-71, 81-86, 97, 105, 115, 130, 134, 140 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); *Информации УРК профсоюзов о выполнении постановления президиума ВЦСПС от 11 апреля 1975 г. «О проведении на предприятиях и в оганизациях народного хозяйства Всесоюзного общественного смотра условий труда, быта и отдыха трудящихся женщин на предприятиях и в организациях Украинской ССР»,* Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9784, Арк. 1-15, 20, 49-51, 54, 66-67, 70, 81 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); *Информации УРК профсоюзов об итогах Всесоюзного общественного смотра условий труда, быта и отдыха трудящихся женщин за 1978 г., Ф. 2605,* Оп. 9, Спр. 165 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Також ця інформація віддзеркалюється у звітах місцевих комітетів профспілок та комісій по роботі серед жінок, наприклад: З. П. Осташевская, «Информация Закарпатского обкома профсоюза рабочих текстильнной и легкой промишленности», 1986, Ф. Р-1892, Оп. 2, Спр. 302, Арк. 9 (Державний архів Закарпатської області).

21 «О работе профсоюзных организаций республики по проведению Международного года женщин в Украинской ССР».

22 Вера Ивановна Сиволоб, «О ходе Всесоюзного общественного смотра условий труда, быта и отдыха трудящихся женщин на предприятиях и в организациях народного хозяйства Украинской ССР», 1978, Ф. 2605, Оп. 9, Спр. 49, Арк. 7 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

зації умов праці жінок та враховує їх соціальну роль та трудові обов'язки. У зв'язку з цим жіночі комісії відзначили також необхідність подальшої автоматизації і реконструкції виробництва, скасування нічних змін та понаднормових годин роботи, і за потребою, переведення жінок на неповний робочий день. Комісії також закликали керівників підприємств та профспілкових організацій збільшити кількість дошкільних закладів, ремонтувати ті, що вже існували, а також займатися покращенням дитячого харчування[23].

На склодувних фабриках із наведеного вище прикладу проблема з переведенням жінок із заборонених робіт виникла через протест самих трудівниць. Цікаво, що проти рішення «вивільнити» жінок зі склодувних підприємств разом із жінками виступили також Міністерства легкої та місцевої промисловості. У звернені до голови Української республіканської ради профспілок вони зазначали, що такі заходи з покращення умов праці жінок можуть спричинитися до закриття фабрик і, зрештою, зникнення ще однієї категорії товарів з полиць магазинів: «Запрещение работы женщин, занятых на изготовлении елочных украшений, приведет к прекращению этого производства, т.к. механизировать его невозможно из-за слишком малой подачи воздуха и необходимости непрерывного регулирования давления при формировании изделия. Изготовление елочных украшений является традиционно женской профессией. Привлечение в настоящее время в указанное производство мужчин не представляется возможным[.] Просим разрешить дальнейшую работу женщин на производстве»[24].

Попри всі спроби місцевих керівників заохотити чоловіків заступити жінок у виробництві скляних виробів і ялинкових прикрас, охочих не знайшлося: «Не смотря на то, что объявления о наборе мужчин стеклодувами елочного цеха систематически помещалось в газете "Радянська Волинь" и в городском отделе трудовых ресурсов, желающих поступить на указанную работу не оказалось и завод не принял после этого в цех елочных украшений ни одного человека»[25]. Офіційне пояснення відсутності інтересу чоловіків у роботі на склодувному виробництві покликалось на традиції та нестачу чоловічої робочої сили в регіоні.

23 «Доклад о практике применения законодательства об охране труда женщин», 19 мая 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9597, Арк. 11-15 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України); *Протокол заседания Комиссии;* «Рекомендации комиссии Президиума Укрсовпрофа по работе среди женщин», 29 января 1980, Ф. 2605, Оп. 9, Спр. 476, Арк. 26-27 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Також про виконані та невиконані заходи йшлося у звітах, інформаціях, протоколах «Про хід виконання рішень партії та уряду щодо покращення умов праці й побуту жінок», «Про результати всесоюзних оглядів умов праці, побуту і відпочинку жінок, засідань комісії по роботі серед жінок»: *Информации УРК профсоюзов об итогах Всесоюзного общественного смотра условий труда, быта и отдыха трудящихся женщин за 1978 г.; Информации ОСПС и УРК профсоюзов о выполнении постановления Советв Министров УССР и Укрсовпрофа №334 от 24 июня 1981 г. «О ходе выполнения решений партии и правительства в вопросах улучшения условий труда и быта женщин...»,»* Ф. 2605, Оп. 9, Спр. 1355 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

24 Гаевский, «О высвобождении женщин с запрещенных работ», 25 апреля 1975.

25 Е. Т. Симинский, «Информация о выполнении письма ММП УРСР №17/34-1423 от 28.03.75», 30 мая 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 4-5, (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

У пошуках способів і шляхів розв'язання проблеми «вивільнення» жінок-склодувів Республіканський профспілковий комітет відправив запит до Міністерства охорони здоров'я про перевірку робочих умов на фабриках ялинкових прикрас і стану здоров'я працівниць, щоб визначити чи є шкідливою для них робота на цих фабриках[26]. У підсумках перевірки зазначалось, що умови праці жінок-склодувів були незадовільні: у цехах було занадто тепло і шумно, мало світла й не вистачало вентиляції. Однак інспекція не виявила професійних захворювань серед жінок, а відтак висновок санітарної перевірки зазначав, що за умови покращення санітарних та технічних умов праці, жінки можуть подовжувати працювати на склодувних фабриках[27].

У результаті, після майже річного обговорення проблеми, на основі звіту інспекції Міністерства охорони здоров'я Українська Рада Профспілок відправили запит до ВЦРПС і Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань праці й заробітної плати із запитом перекваліфікувати професію склодува з категорії заборонених для жінок до категорії «шкідливих робіт зі збереженням встановлених пільг». Крім того, тепер у документах назву типу роботи, яку виконували жінки, змінили із «немеханизированная выдувка стекла» на «выдувка изделий из стеклянных трубок на пламени газовых горелок», що мало показати, що ця робота технологічно відрізняється від раніше забороненої, хоча фактичної зміни процесу виробництва ялинкових прикрас не відбулось[28].

Через два роки після випадку на фабриках ялинкових прикрас, у квітні 1978 р., Рада Міністрів Української РСР і Українська республіканська рада професійних спілок видали постанову «Про додаткові заходи з поліпшення умов праці жінок, зайнятих у народному господарстві», в якій доручалось затвердити новий список виробництв, професій і робіт із важкими й шкідливими умовами праці, на яких заборонялось використовувати працю жінок. У липні того ж року новий список було затверджено й професії склодувів у ньому зазначено не було[29].

26 И. Гладкий, «Согласно разъяснению Государственного Комитета Совета Министров СССР...», 13 июня 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 8-9 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

27 А. В. Павлов, «По вопросу условий труда и состояния здоровья женщин-стеклодувов, работающих на предприятиях и в цехах изготавливающих елочные украшения», 6 сентября 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 10-13 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

28 И. Степаненко и И. Гладкий, «Осуществляя государственный надзор... », 30 декабря 1975, Ф. 2605, Оп. 8, Спр. 9782, Арк. 16-17 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України).

29 *Об утверждении списка производств, профессий и работ с тяжелыми и вредными условиями труда, на которых запрещается применение труда женщин,* Постановление Государственного комитета СССР по труду и социальным вопросам и Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов, 25 июля 1978, http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_9713.htm.

Висновки

Згідно із заявами радянських керівників, для успішного поєднання продуктивної та репродуктивної роботи жінок держава обіцяла взяти на себе частину роботи та обов'язків по догляду за дітьми та домогосподарством поки батьки працюють. Відтак, мала розвиватись система державних інституцій по догляду, вихованню та навчанню дітей, впроваджувалась державна соціальна допомога матерям і дітям, а також програми державної охорони здоров'я жінок і дітей. Ґендерна трудова політика визначала організацію праці жінок, спираючись на ідеї активного залучення жінок у виробничу та репродуктивну роботу, а також захисту «майбутніх матерів». Зокрема, передбачалось зменшити інтенсивність робочого навантаження на працівниць, і особливо працюючих матерів, звільнити їх від шкідливих робіт, за потреби скоротити робочий час, забезпечити соціальні та побутові потреби жінок за місцем роботи.

У процесі організації та забезпечення умов праці жінок помітну роль відігравали і професійні спілки різних рівнів. В період пізнього соціалізму профспілкові комітети втілювали в життя і контролювали виконання планів щодо соціальної та побутової підтримки працівниць. Вони могли бути більш чи менш успішними в питаннях надання соціальних і побутових послуг робітницям, що залежало від багатьох факторів, як-от місце та роль підприємства в економіці країни, його галузь спеціалізації, та навіть місце розташування. Подальше дослідження допоможе більш детально відповісти на це питання. Однак їхня робота не обмежувалась контролем і впровадженням норм трудової політики – профспілкові комітети, а також комісії по роботі з жінками, окреслювали й виносили на порядок денний коло проблем у сфері жіночої праці чи реалізації заходів щодо організації і покращення умов праці жінок. Видається важливим те, в соціалістичній системі трудових відносин в Україні профспілки мали повноваження обговорювати та можливість адаптувати заходи щодо змін умов праці жінок на місцях. Як показав випадок на фабриках ялинкових іграшок, намагання змінити робочі умови для жінок часом не спрацьовували і викликали супротив серед працівниць, адже могли означати для них зниження заробітньої плати, втрати пільг чи навіть робочого місця. Місцеві профспілкові організації у таких випадках вступали в перемовини з центральними профспілковими органами та керівництвом держави, щоб ініціювати перегляд цих заходів. У процесі перемовин їм вдавалось адаптувати політику жіночої праці відповідно до вимог трудівниць та потреб економіки регіону і країни.

Марг. руда.

По каменноугольный.

Размол до крупности 0

Дробление до крупности 0-3.

Нагрев при t°-150-200°c

Обжиг руды с 2-5% угля при t=500-600°c.

Остывание руды до 150°c.

Смешение при t-150-200°c.

Брикетирование.

Спекание и прокалка в печи непрерывного действия (t=от 600 до ...°c)

Склад брикетов.

Вари... I^а

Приготовление ... при температуре 150°...

... руды, но с приме...

нением связую... ... ное все по

варианту I.

Вариант II^б.

Приготовление брикетов при температуре 150°c но с предварительным восстановитель-

ным обж...ом руды при 500-600°c (пунктир)

Осталь... по варианту II^а.

Вариант II^в

Пож... то вариант II^б, но без связующего

468405

Г9-18

	Гл.технолог	
Гл.констр.	Мелик-Нубаров	
Бригадир		
Разработал	Бабицкий	

Опытная установка по подготовке шихты для выплавки ферросиликоцинка.

Г9-18

Принципиальная технологическая схема.

Грузгипромез

БІЛИЙ ХАЛАТ І ХУТРЯНЕ ПАЛЬТО ЖИТТЄВІ ТРАЄКТОРІЇ ЖІНОК-МЕТАЛУРГИНЬ В ЕПОХУ ПІЗНЬОГО СОЦІАЛІЗМУ

Тамар Кебурія,
Студентка докторської програми з історії Східної Європи,
Міжнародної докторської програми Карла Фрідріха
Леманна-Гаупта, Державний університет Іллі та Геттінгенський
університет імені Георга Августа

Анотація

У цій статті розглядається життєвий шлях жінок-металургинь, їхня соціальна та культурна діяльність у Грузії 1960–1970-х років. Дослідження має на меті проаналізувати прагнення та інтереси, якими керувалися жінки-металургині періоду пізнього соціалізму, спроби віднайти баланс між ідеологічними, політичними зобов'язаннями та особистими інтересами. Опрацювання джерел свідчить про намагання після Другої світової війни закріпити за жінками статус нової, політично свідомої, успішної та працьовитої особистості, відданої суспільним інтересам. Однак, поза цим публічним дискурсом, усні історії та спогади свідчать про суперечливість, а не монолітність гендерної політики пізнього Радянського Союзу, яка мала неоднозначний вплив на суспільний внесок та професійні здібності жінок-металургинь.

Вступ

У 1928 році Ліза Надірадзе, яку направили в Україну на виробничу практику до Юзівського металургійного заводу, отримала листа такого змісту: «Повідомте мене про те, скільки домен в експлуатації на цьому заводі. Без вагань вирушайте прямо до «парових двигунів» і уважно роздивіться вигин «повітровідвідника», схожого на безпорадного павука. Цей «повітровідвідник» сконструйований, накреслений і розрахований мною. Я був би дуже вдячний, якби Ви дістали його креслення і привезли мені». Автором листа був Георгій Ніколадзе, наставник і досвідченіший товариш Лізи Надірадзе, старший син Ніко Ніколадзе[1] та спеціаліст у сфері металургії. Ім'я Георгія Ніколадзе пов'язане з розвитком металургійної галузі в Грузії, проєктуванням металевих котлів, започаткуванням проєкту Зестафонського феросплавного заводу та багатьма іншими заслугами[2]. Уривок листа був опублікований 1962 року в журналі «Прапор» у короткому біографічному нарисі про Лізу Надірадзе як про першу жінку-металургиню. Їй випала честь працювати на першому експериментальному заводі феромарганцю в Дідубе (Тбілісі), де проходили випробування плавильних котлів з метою їх встановлення на Зестафонському феросплавному заводі. Згідно з нарисом, Ліза Надірадзе застосувала знання здобуті протягом 30-річного стажу роботи в науково-дослідницькій діяльності, яку жінка розпочала в лабораторії Металургійного науково-дослідного інституту Академії наук Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки. «Її думки та енергія тепер зосереджені на створенні та введенні в експлуатацію плавильної печі закритого типу, яка звільнить металургів від виснажливої праці за температури 2000 градусів Цельсія»[3].

З таким же піднесенням йдеться про Тамару Ахобадзе, колежанку Лізи Надірадзе, у статті «Перша грузинська жінка-металургиня», опублікованій в 11-му номері «Молодого журналіста» за 1974 рік: «Тамара Ахобадзе ще в дитинстві вирішила дослідити секрет металу, опанувати технологію його обробки. У ті часи такі прагнення вважалися занадто сміливими за умов нестачі не тільки жінок-металургинь, а й чоловіків-металургів»[4]. Доля Тамари була також пов'язана із Зестафонським феросплавним заводом – після отримання практичного досвіду на Челябінському феросплавному заводі вона спочатку була призначена інженером феро-технічного відділу, а з 1944 року – керівницею відділу технічного контролю. У 1971 році за неоціненний внесок у розвиток грузинської металургії Тамару Ахобадзе нагородили орденом імені Леніна.

1 Громадський діяч, публіцист і політик. Ніко Ніколадзе (1843–1928) закінчив Цюріхський університет у 1868 році і відтоді часто відвідував європейські країни з метою реалізації індустріальних проєктів, пов›язаних із продажем вугілля Ткібулі, будівництвом порту Поті, експортом марганцю з Чіатури та іншими питаннями. З 1886 року очолював визвольний рух «Друга група», а в 1917–1920 роках Ніко Ніколадзе був депутатом парламенту першої незалежної Грузинської Демократичної Республіки.

2 Серед них внесок у розвиток різноманітних видів спорту в Грузії – альпінізму, гімнастики, веслування. Детальніше про біографію Георгія Ніколадзе див. Гурам Кашакашвілі, Б. Цхададзе та А. Гагнідзе, ред., *Засновники грузинської індустріалізації – металурги, «які пили з Терека»: Георгій Ніколадзе, Ніколоз Кашакашвілі* (Тбілісі: Грузинський технічний університет, 2014).

3 М. Томадзе, «Перша жінка-металургиня», *Прапор* 7 (1962).

4 Л. Арсенідзе, «Перша грузинська жінка-металургиня», *Молодий журналіст* 11 (1974).

Наведені вище біографічні нариси про грузинських жінок-металургинь та знайомство з їхніми життєвими траєкторіями є особливо цікавим задля глибшого розуміння соціально-економічного статусу жінок пізнього соціалізму, їх участі у громадських або політичних процесах і питань культурної репрезентації жінок[5]. У цей період загартування сталі та чорна металургія були пов'язані з людською працею та воєнізованою індустріалізацією. Отже, цікаво проаналізувати, як «сприймалися» героїчні образи грузинських жінок-металургинь та їхня самовіддана праця у політичному контексті та владній динаміці.

У цьому дослідженні ми намагаємося продемонструвати неоднорідність гендерної політики епохи пізнього соціалізму, про що свідчить багатогранність досвіду жінок-металургинь цього періоду. Обговорення суспільної ролі жінок, знайдені в архівах грузинської радянської преси та засіданнях парткомів, підтверджують, наскільки вагомою була роль жіночої праці в очах громадськості. Однак, з іншого боку, усні історії самих жінок свідчать, що окрім привілеїв і статусу, зайнятість у «чоловічих галузях» була пов'язана з більшою незалежністю. Агентність жінок-металургинь показує, що здатність дотримуватися балансу відігравала для них важливу роль у протистоянні політичному та патріархальному тиску[6].

Методи дослідження, джерела та обмеження

Вивченню епохи пізнього соціалізму притаманні достатньо різноманітні підходи та методи. Відкриття радянських архівів після 1990-х років і доступність архівних матеріалів спонукали до появи нових напрямів досліджень у радянській історіографії. Зі свого боку, ці процеси уможливили переосмислення традиційних парадигм і формулювання нових дослідницьких питань[7]. Значні зміни у якості досліджень відбулися внаслідок широкого використання усних історій у галузі радянології, розкриваючи тим самим для широкого загалу невідомі досі переживання, голоси, придушені традиційною історіографією. Метод усних розповідей дозволив перенести пересічну людину та її особисті спогади в центр радянських історичних досліджень, що додало радянології більшої глибини та багатогранності.

5 «Пізній соціалізм» стосується періоду між серединою 1950-х до «перебудови» 1980-х років. У радянській літературі цей 30-річний період згадується під назвою розвиненого соціалізму. У науковій літературі існують різні визначення «пізнього соціалізму», але його визначними рисами є: пом'якшення репресивної системи, децентралізація економіки, «входження в стадію комунізму» і обіцянки матеріального добробуту, зростання споживчого інтересу, більше свободи в культурній та соціальній сферах тощо. Див. історико-культурний та соціально-економічний аналіз пізнього соціалізму "Late Socialism: An Eternal State", Alexei Yurchak, Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation (Princeton University Press, 2013), 1–35. Dominic Boyer et al., Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964-1985, ed. Neringa Klumbyte and Gulnaz Sharafutdinova, 1 edition (Lanham: Lexington Books, 2012); 'Socialist Consumption and Brezhnev's Stagnation: A Reappraisal of Late Communist Everyday Life (Review Essay)', Kritika 17, no. 3 (2016): 665-78.

6 Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*.

7 Sheila Fitzpatrick, "Revisionism in Soviet History," *History and Theory* 46, no. 4 (December 2007): 77–91.

Поширеними є дослідження, де як джерела використовуються художні або пропагандистські фільми, сімейні фотоальбоми, ідеологічні плакати. Така різноманітність відкриває нові можливості для нешаблонного розуміння минулого.

З метою вивчення історій жінок-металургинь Зестафонського феросплавного заводу я звернулася до низки методів дослідження – архівні дослідження, дискурс-аналіз, збір усних історій. Також були опрацьовані численні історичні джерела. Задля аналізу гендерної політики радянського періоду мною були вивчені наукові праці, широко визнані в міжнародних академічному колах. З метою відновлення історичного контексту пізнього соціалізму в Грузії, я спиралася на архівні матеріали, газетні та тематичні статті, опубліковані в 1960–1970-х роках. Критерії відбору цих матеріалів та їхня актуальність були зумовлені темою дослідження, причому основним акцентом були розповіді жінок, працевлаштованих на Зестафонському феросплавному заводі, громадські обговорення, а також досі недоступні дискусії за «закритими дверима». Щодо головних дійових осіб дослідження, жінок-металургинь, як основне джерело я використала усні історії, зібрані за період травня–липня 2021 року, а також матеріали, якими поділилися респонденти[8].

Під час аналізу зібраних матеріалів я передусім керувалася дослідницькими питаннями, згаданими у вступній частині дослідження, а саме: яким було життя в епоху пізнього соціалізму та яку соціокультурну або політичну роль відігравали металургині того періоду? Треба зауважити, що з кожним наступним етапом опрацьовування матеріалів, зібраних у процесі дослідження, виникала необхідність формулювання додаткових запитань та нових напрямів аналізу, а саме: чим визначалася специфіка періоду пізнього соціалізму та чим вирізняється життєвий досвід жінок-металургинь цього періоду?

Важливо звернути увагу на проблеми, які виникли в процесі дослідження. Насамперед це стосується відсутності літератури в грузинських наукових колах, яка б забезпечила системний погляд на становище металургинь у радянські часи. Також існують прогалини щодо гендерної політики в Грузії 1960-х і 1970-х років, які б пов’язали досвід грузинських жінок з полемікою у контексті міжнародної феміністичної теорії задля висвітлення схожих та відмінних аспектів. Брак досліджень радянських часів на тему грузинських жінок також створив додаткові проблеми, а саме доступність здебільшого агітаційних листівок та законодавчих документів, де права жінок обговорювалися з огляду на партійні, профспілкові чи ідеологічні інтереси. З урахуванням вище згаданих обставин, важливо зазначити наступне: по-перше, попри послаблення сталінського терору 1960-ті-1970-ті роки все ще лишалися політично напруженим періодом з характерними для нього репресивними заходами. Всупереч цьому економічно та соціально-культурно активні жінки не опинилися поза цією системою, а стали її невід’ємною частиною. Зрештою, поза макросоціальними та політичними процесами перебували пересічні люди, які керувалися особистими інтересами, прагненнями та бажаннями. Уявлення про

8 Хоча в статті робиться акцент на історії лише однієї жінки-металургині, задля об’єктивного відновлення реалій того періоду й уточнення висновків було проведено три додаткові неструктуровані інтерв’ю з трьома різними жінками, у тому числі одне з них – 2 рази: загалом відбулося 4 усні інтерв’ю, кожне тривалістю більше ніж 2 години.

їхню діяльність як невід'ємну частину політичних процесів було б спрощеним читанням історії та звузило б суспільний вимір професійної діяльності жінок-металургинь. Отже, працюючи над цим дослідженням, моєю метою був пошук та формулювання змістовно нових запитань та напрямків дослідження, а також переосмислення соціокультурних ролей жінки у грузинському контексті.

Стаття складається з трьох розділів. У першому розділі розглядаються зміни в суспільній ролі та функціях жінок у Радянському Союзі. В центрі уваги другого розділу – період пізнього соціалізму, а також соціально-економічна та культурна роль жінок у цю епоху, крім цього, проаналізовані політичні, соціальні та культурні тенденції зайнятості жінок у важкій промисловості на прикладі Грузії. Останній розділ статті присвячений життєвому шляху видатної металургині радянських часів Шазіни Гоцірідзе, крізь призму життя якої проявляються форми діяльності та життєві траєкторії жінок пізнього соціалістичного періоду. В кінці статті підсумовуються основні висновки та нові напрями дослідження.

I. Гендерна політика у Радянському Союзі – стислий історичний нарис

Забезпечення гендерної рівності набуло статусу ключової місії вже у перші роки існування Радянського Союзу. Проте, незважаючи на обіцянку марксистсько-ленінської ідеології про емансипацію робітничого класу та, як наслідок, емансипації жінок, їм, лідеркам більшовицької революції, довелося боротися в середині партії за дотримання прав трудящих жінок на законодавчому та конституційному рівнях. Метою боротьби було забезпечення рівності в шлюбі, надання прав власності та інші принципові питання[9]. У перші роки існування Радянського Союзу цілі жіночих відділів («женотделы»), започаткованого жінками-революціонерками, не обмежувалися лише забезпеченням соціально-економічних прав жінок. Члени «жінвідділів» також мали на меті трансформацію суспільної системи, де індивідуальна домашня праця мала бути замінена спеціально відведеними організаціями, комунальними закладами для виховання дітей, центрами денного перебування дітей, громадськими їдальнями та ін. «Утопічні» ідеї «женотделовських» членів партії втратили вагу з піднесенням сталінізму та закриттям жінвідділів в 1930-х роках, а імена революціонерок, які боролися за інтереси жінок, перетворилися на знецінені шаблони радянської пропаганди[10].

Протягом існування радянського режиму, разом зі змінами політичного порядку, уявлення про роль жінки в суспільстві та громадські обговорення на цю тему постійно змінювалися. Згідно з літературними джерелами, визвольний рух жінок слабшав з 1920-х років, а через політику сталінської індустріалізації, розгорнуту в 1930-х роках, остаточно втратив свій радикальний характер. Передумовою цього процесу через форсовану індустріалізацію був, з одного боку, попит у суспільстві на повернення

9 Anne E. Gorsuch, "'A Woman Is Not a Man': The Culture of Gender and Generation in Soviet Russia, 1921–1928," *Slavic Review* 55, no. 3 (1996): 636–60.

10 Barbara Evans Clements, "The Utopianism of the Zhenotdel," *Slavic Review* 51, no. 3 (1992): 485–96.

жінки до своєї традиційної ролі «берегині родинного вогнища» – у часи соціально-економічних труднощів роль жінок, відповідальних за спокій у родині та хатню працю, виявилася вирішальною для «забезпечення» радикальної індустріалізації[11]. Водночас зі зростанням виробництва збільшувався попит на робітниць на фабриках і промисловому будівництві, де вони, окрім хатньої праці, брали активну участь у «розбудові» сталінської індустріалізації в обмін на низьку заробітну платню та тяжкі умови праці[12].

Друга світова війна та потреба в людських ресурсах як на полі битви, так і у виробництві ще більш загострили й без того скрутне становище матерів, дружин і дочок, зайнятих також хатньою працею. Внаслідок війни відбулася трансформація, яка вкотре змінила уявлення у суспільстві про роль жінки. Свідчення цьому – дослідження музейних виставок про жінок воєнного часу, де, за словами Ани Лолуа, можна простежити такі рольові моделі: «жінка-воїн і партизанка, жінка-донор, жінка-медсестра і мати-героїня в скорботі, яка безоглядно жертвує своїми дітьми заради Батьківщини і пишається їхньою відданістю»[13]. Після закінчення війни, коли чоловіки поверталися в суспільство як інваліди-герої, жінки перетворилися на переможниць, які винесли на своїх плечах труднощі війни[14]. У цій оновленій версії жіночності маскулінність і фемінність не сприймалися як протилежні складові, навпаки, вони посилювали одна одну[15].

Слідом за гендерною політикою сталінського періоду особливо цікавою та багатогранною була трансформація суспільної та культурної ролі жінки в період десталінізації та пізнього соціалізму. Постсталінський період, окрім публічного засудження культу Сталіна, ознаменувався так званою другою хвилею модернізації, процесом характерним не тільки для Радянського Союзу, а й всього світу[16]. Саме в цей період післявоєнна дефіцитна економіка почала стрімко розвиватися. Разом з інтенсифікацією виробництва виріс і мінімальний продовольчий кошик. Комуністичний режим цього періоду отримав назву «комунізму з людським обличчям», де обіцянки кращих умов життя, матеріального достатку та процвітання стали частиною повсякденного життя[17].

11 Останнім часом на цю тему опублікована велика кількість досліджень, а саме: Gijs Kessler, “Wage Labor and the Household Economy: A Russian Perspective, 1600–2000,” in Working on Labor, eds. Marcel van der Linden and Leo Lucassen, Studies in Global Social History 9 (Leiden: Brill, 2012) 353–69; Susan Zimmermann, “Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism,” *Aspasia* 4, no. 1 (2010), https://doi.org/10.3167/asp.2010.040102.

12 Wendy Z. Goldman, *Women at the Gates: Gender and Industry in Stalin’s Russia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

13 Ана Лолуа, «Репрезентація жінок на виставках, присвячених Великій Вітчизняній війні: Грузія періоду пізнього соціалізму», в *Жінки Південного Кавказу під час Другої світової війни* (Тбілісі: Heinrich Böll Stiftung, 2020).

14 Lilya Kaganovsky, *How the Soviet Man Was Unmade: Cultural Fantasy and Male Subjectivity Under Stalin* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008).

15 Anna Krylova, “Bolshevik Feminism and Gender Agendas of Communism,” in *The Cambridge History of Communism,* Vol. 1, *World Revolution and Socialism in One Country 1917–1941,* eds. Silvio Pons and Stephen A. Smith (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 444.

16 Polly Jones, ed., *The Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era* (London: Routledge, 2006).

17 Natalya Chernyshova, *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era* (New York: Routledge, 2013).

На думку Лілії Кагановськи, Марко Думанчіча та інших, чоловіки повернулися з війни фізично та психічно травмовані, дезорієнтовані щодо власної ролі у суспільстві, тож криза маскулінності була визначною рисою цього періоду. Водночас для жінок це був час стрімкого процвітання, матеріального достатку та такої бажаної автономії[18,19]. Однак, незважаючи на більшу свободу для жінок, яку приніс пізній соціалізм, а саме можливість здобувати освіту, брати участь у політичних та державних процесах, оволодіти новими професіями та самореалізуватися, ці зміни не призвели до більшої рівності чи трансформації традиційних гендерних ролей[20]. У 1960-х–1970-х роках курс на заохочення урядом розширення прав і можливостей жінок відійшов від ідеї радикальної емансипації, за яку боролися жінки-революціонерки в перші роки жовтневого більшовицького перевороту[21].

У 1960-х–1970-х роках образ успішної жінки на широкий загал пропагувався у статтях в журналах і газетах («Світило», «Прапор», «Розплавлювач металу»), репортажах на радіо і телебаченні, виступах під час партійних зібрань. У цьому дискурсі успіх жінок та їхній героїзм приписували саме соціалістичній системі. Жінка цього періоду була успішною, тому що мала вищу освіту, професійно реалізовувалася, могла висловити власну думку та бачення розвитку суспільства, мала доступ до матеріальних благ, модного одягу та туристичних поїздок. Згідно з журналами, газетами та публічно-політичним дискурсом 1960-х–1970-х років, успішна жінка пізнього соціалізму була, з одного боку, стриманою і відданою ідеалісткою, проте водночас чутливою і мрійливою. Успішною вважалася жінка, яка одночасно поєднувала різні ідентичності та могла бути успішною як у трудовому, так і в соціальному та культурному житті. Тож історичний наратив періоду пізнього соціалізму був націлений на пропагування образу успішної жінки, адже за соціалізму вони були приречені на успіх з самого початку. А ті, хто не поділяли соціалістичні погляди, ставали жертвами притиснень та експлуатації.

II. Працевлаштування жінок у «чоловічих» професіях – причини та передумови

Про сприяння конкурентоздатності жінок у період пізнього соціалізму як у громадському, так і в партійному та економічному вимірах йшлося в численних радянських джерелах. У статті, опублікованій радянським видавництвом «Жіноча праця в Радянському Союзі», зазначено, що до 1975 року понад 73% жінок отримали середню або вищу освіту, а в 1965 та 1970 роках жінки, зайняті в різних галузях промисловості, становили 42% від загальної кількості робочої сили. При цьому до 1977 року «жінки складали третину

18 Kaganovsky, *How the Soviet Man Was Unmade.*

19 Marko Dumančić, *Men Out of Focus: The Soviet Masculinity Crisis in the Long Sixties* (Toronto: University of Toronto Press, 2021).

20 Donna Harsch, "Between State Policy and Private Sphere: Women in the GDR in the 1960s and 1970s," *Clio. Women, Gender, History,* no. 41 (2015): 85–105.

21 Magdalena Grabowska, "Bits of Freedom: Demystifying Women's Activism under State Socialism in Poland and Georgia," *Feminist Studies* 43, no. 1 (2017): 141–68.

депутатів Верховних Рад СРСР і автономних республік, половину депутатів місцевих рад, кожен третій адвокат, кожен другий народний суддя був жінкою». Згідно зі статтею 122 Конституції СРСР цього періоду, жінкам надавалися рівні з чоловіками права «у всіх економічних, державних, культурних і суспільно-політичних галузях»[22].

Найцікавішим із радянських джерел 1960-х–1970-х років є збірник, виданий товариством Грузинської РСР «Знання», в якому йдеться, що з 1960-х років «жіноча праця поширилася на галузі, які до війни вважалися виключно чоловічими. Жінки замінили чоловіків у металургії, машинобудуванні, нафтовій та вугільній промисловостях, оволодівши цими фізично важкими професіями у вкрай короткий термін. Згідно із закликами жінок-металургинь, вони отримали можливість стати на виробничі лінії мартеновських печей і домен Магнітогорського та інших металургійних комбінатів»[23]. Про це йдеться у книзі 2010 року «Жінки, комунізм та індустріалізація в повоєнній Польщі» історикині Малгожати Фіделіс, авторки однієї з найвидатніших праць про історію жінок у важкій промисловості. У цій книзі Фіделіс досліджує політику постсталінського періоду 1960-х–1970-х років, зазначаючи, що в цей час жінок дедалі частіше заохочували оволодівати «чоловічими» професіями – на шахтах і металургійних комбінатах. За словами авторки, цьому сприяли описані нижче процеси[24].

По-перше, таке ставлення було зумовлене намаганням радянського керівництва збільшити частку зайнятості жінок в економіці в цілому, а оскільки зайнятість у «чоловічих» галузях асоціювалася з вищою оплатою та статусом, ці процеси активізували перегляд гендерно сегрегованих галузей зайнятості, сприяючи протестним настроям проти гендерно обумовленої ієрархії. Про це свідчить заява 1976 року першого секретаря ЦК Компартії Грузії тов. Шеварднадзе :

> «Треба максимально полегшити домашню працю жінки. [...] Все це дозволить скоротити час на ведення домашнього господарства, ефективніше залучати жінок до громадської роботи та активного громадського життя »[25].

Згідно з однією усною історією, в якій радянська жінка в 1970-х роках ділилася спогадами про зростання попиту на працевлаштування жінок. Жінка, яка в цей період працювала на одному з ювелірних заводів і брала участь у профспілковій діяльності з 1985 року, згадувала, що в цей період їй обіцяли щедре заохочення після повернення з декретної відпустки:

22 І. Габаїдзе, *Жіноча праця у Радянському Союзі* (Радянська Аджарія, 1977).

23 Зінаїда Квачадзе, *Міжнародний Жіночий Рік* (Об›єднання Грузинської РСР «Знання», 1975), 12.

24 Malgorzata Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland* (Cambridge University Press, 2010).

25 Едуард Шеварднадзе, *XX зібрання Компартії Грузії. Звіт Центральному Комітету КП* (Тбілісі: Видання Центрального Комітету КП, 1976).

> «Коли у мене народилася перша дитина, я залишила її вдома на 4-му місяці життя. Мене вмовляли: «Виходь на роботу і ти отримаєш автомобіль». Це тоді було великою розкішшю, і я б не відмовилася від неї. Дійсно, за кілька місяців я отримала Нуль-Три, який вважався найновішою моделлю автомобіля. Тож, якщо в той час ви були вмотивованим працівником, а тим паче жінкою, ви б точно не залишилося без уваги, такі кадри завжди були потрібні»[26].

Іншою передумовою, яка підвищила попит на жінок у важкій промисловості, були високі показники недисциплінованості, прогулів та відсутності планування з боку чоловіків. Вважалося, що «фемінізація» робочих місць підвищить продуктивність праці та рівень дисципліни чи організації на робочому місці. Фіделіс пише, що жінок, які займали чоловічі посади, цінували за їхні традиційні якості, такі як материнський інстинкт турботи, ставлення до фабрики як до свого «другого дому». Дослідниця посилається на звіти керівників жіночих відділень на заводах, де робиться акцент на більшій дисциплінованості жінок та меншій кількості прогулів у порівнянні з чоловіками[27]. Це підтверджується протоколом засідання парткому феросплавного заводу, складеного у 1964 році. В ньому зазначається, що, попри високу частку жінок, зайнятих у центральній лабораторії, «у коридорі все ще безлад, бруд в диспенсері з водою та в кімнаті для пробірок». У документі наголошується, що надії на покращення дисципліни, підвищення якості організаційної культури та обережнішого поводження з обладнанням внаслідок збільшення кількості працевлаштованих жінок не виправдалися. Укладач протоколу виніс догану начальнику центральної лабораторії товаришу Метревелі та закликав його вживати більше заходів для покращення якості культури виробництва[28].

Крім того, особливо важливим аргументом для активного працевлаштування жінок на «чоловічих» посадах у 1960-х і 1970-х роках була криза маскулінності, розширення прав і можливостей жінок у суспільстві та їхній образ як відданих і дисциплінованих суб'єктів праці. Так, відбувалася «реполітизація» форм жіночої суб›єктивності, що врешті-решт створило ґрунт для образу «нової жінки» – «[комуністка] – це людина нової свідомості, повністю віддана соціалістичним ідеалам, яка ставить інтереси суспільства вище своїх особистих інтересів»[29]. Отже, в епоху пізнього соціалізму, згідно з політикою суспільної інженерії та створення «нової людини», проєкт конструювання «оновленої жінки» вважався більш успішним проєктом за проєкт «оновленого чоловіка». Реполітизований суб'єкт жінки мав бути успішним як у плані підвищення продуктивності праці, так і у вихованні нових поколінь задля життєздатності соціалізму. Це підтверджується точкою зору Фіделіс, що партійна підтримка службового просування жінок та їхнього кар'єрного успіху сприймалася за основу

26 Респондент 1, Усна розповідь (липень 2021).

27 Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland,* 147–50.

28 «Протокол засідання Бюро» (Партійний архів МВС. Первинна партійна організація центральної лабораторії партійного комітету феросплавного заводу, 1964).

29 Lynne Attwood, *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922–53,* Studies in Russian and East European History and Society (London: Palgrave Macmillan, 1999).

успіху політичної системи[30]. На думку дослідниці, кар'єрне сприяння жінкам ніколи не носило масового характеру і було рідкісним винятком. На цей факт вказують й архівні матеріали – зокрема, протокол серпневого засідання парткому 1960 року, де секретар парткому Зестафонського феросплавного заводу Паата Наніташвілі вдався до різкої критики роботи жіночого оргкомітету:

> «Станом на 23 серпня 1960 року на Зестафонському феросплавному заводі нараховується 437 жінок, що становить 17,1% всієї робочої сили. 14 жінок-інженерів, техніків та службовців працюють на керівних посадах, а також заступниками цехів та відділів. На початку року фабрика провела серйозну роботу з відбору, просування та виховання жінок-керівників. Але спостерігаються і недоліки цього процесу. На заводі був заснований жіночий оргкомітет, проте ним досі нічого не було зроблено»[31].

Цій же темі було присвячене засідання парткому Зестафоні від 26 квітня 1963 року, де наголошувалося, що керівництвом фабрики приділяється менше уваги питанням нагородження жінок та їх підвищення по службі. За минулі три роки з-поміж технічного та інженерно-технічного складу підвищили лише 5 жінок, тож у цілому слід зазначити, що кар'єрному просуванню жінок приділяється недостатньо уваги»[32].

У своїй книзі Фіделіс також зазначає, що, незважаючи на відчутний політичний тиск і суспільну пропаганду, жінки у важкій промисловості ніколи не вирізнялися особливою схильністю до праці або намірами відстоювати партійно-ідеологічні інтереси (особливо рядові жінки-робітниці). Це підтверджується протоколом засідання від 17 грудня 1959 року з архіву місцевого парткому Зестафоні:

> «7 із 38 жінок хімічної лабораторії мають партійні доручення, 5 жінок займаються профспілковою діяльністю, проте решта 26 жінок не залучені до громадської діяльності. Їхня внутрішньопартійна активність лишає бажати кращого. Вони не організовують громадських лекцій і доповідей про свою діяльність, не проводять зібрання і не діляться досвідом роботи з іншими колегами»[33].

Слід також зазначити, що протокол першого засідання парткому та питання, які порушували його члени, не слід сприймати буквально, оскільки ці теми були фактично відлунням політичного замовлення з вищих партійних ешелонів, і мали формальний характер. На цьому наголошується у роботах Олексія Юрчака, де він аналізує перформативну та гіпернормалізовану мову радянських керівних ешелонів у період пізнього соціалізму. За словами автора, питання, які обговорювалися на партійних

30 Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland,* 100–101.

31 «Протоколи засідання партійного комітету» (Партійний архів МВС. Первинна партійна організація центральної лабораторії партійного комітету феросплавного заводу, 1960).

32 «Протоколи засідання партійного комітету» (Партійний архів МВС. Первинна партійна організація центральної лабораторії партійного комітету феросплавного заводу, 1963).

33 «Протоколи засідання партійного комітету» (Партійний архів МВС. Первинна партійна організація центральної лабораторії партійного комітету феросплавного заводу, 1959).

чи комітетських засіданнях того періоду, зазвичай були позбавлені змісту і мали ритуальний характер[34].

Аналіз тодішнього історичного контексту демонструє суперечливий характер періоду пізнього соціалізму. На рівні публічного дискурсу роль жінки та її суспільна роль у цей період була реполітизована, здебільшого шляхом інструменталізації та есенціалізації «жіночих» якостей – материнської турботи, високої відповідальності, самопожертви, організованості, дисципліни. Проте у випадку політики радянських керівних кіл щодо жінок у період пізнього соціалізму відмінність від попередніх періодів полягала у тому, що жінки активно використовували на свою користь надані їм можливості й не дозволяли собі нехтувати перевагами соціальної мобільності. Очевидно, вони були доступні не всім жінкам, тому більшість із них, які не мали досвіду участі у вище згаданих заохочувальних заходах, воліли залишитися за межами трудового чи партійно-ідеологічного марафону.

Зрештою, гендерну та жіночу політику в епоху пізнього соціалізму вирізняло ще й те, що в цей період відбувалася соціальна інженерія жіночого успіху й активне виробництво рольової моделі успішної жінки. Відповідно, якщо журнали і газети 1930-х років зосереджували увагу на щасті радянських жінок і оголошували Грузію «країною найщасливіших жінок»[35], то грузинські журнали та газети 1960-х і 1970-х років «Прапор», «Світило», «Молодий журналіст», «Грузинка», «Розплавлювач металу» наголошували на історіях успішних і реалізованих жінок, де головною формулою успіху була їхня відданість соціалізму.

III. Білий халат і хутряне пальто: контрастна агентність жінок-металургинь в епоху пізнього соціалізму

«Жінка, це «слабке» створіння природи, вирішила осягнути секрет заліза, освоїти технологію його обробки. Оскільки ця галузь традиційно вважається чоловічою, її прагнення було занадто прогресивним у часи, коли в галузі металургії не тільки жінок, а й навіть чоловіків у нашій країні можна було перерахувати на пальцях. Вона почала працювати лаборантом, після чого отримала підвищення до посади керівника наукової групи» – у цьому біографічному нарисі газети «Розплавлювач металу» йдеться про Шазіну Гоцірідзе, доктора аналітичної хімії, професора Тбіліського технічного університету, яка навесні 1971 року, коли вийшов цей номер, тільки-но отримала підвищення з позиції рядового лаборанта до посади керівника дослідницької групи. Крім того, вона була зарахована науковим співробітником до кафедри аналітичної хімії. Через 7 років, а саме 1978 року, Шазіна Гоцірідзе стала першою жінкою, яка очолила Центральну лабораторію феросплавів:

34 Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, 77–125.

35 Maia Barkaia, "'The Country of the Happiest Women'? Ideology and Gender in Soviet Georgia," in *Gender in Georgia. Feminist Perspectives on Culture, Nation, and History in the South Caucasus*, eds. Maia Barkaia and Alisse Waterston (New York: Berghahn Books, 2018), 33–46.

Шазіна Гоцірідзе, фото з приватного архіву.

> «Керівником хімічної лабораторії феросплавів завжди був чоловік. Коли я почала працювати на заводі, цю посаду обіймав Акакі Метревелі. Це був 1964 рік. За кілька років він підвищив мене з позиції рядового лаборанта до керівника групи. Після декількох підвищень я стала завідувачем лабораторії»[36].

Життя Шазіни Гоцірідзе, значна частина якого припала на період пізнього соціалізму, вирізнялося динамізмом і багатогранністю. Задля кращого розуміння, що це означало, Шазіна поділилася двома різними фотографіями зі свого особистого архіву. Перше фото було зроблене на початку 1970-х років на заводі феросплавів Зестафоні. На ньому Шазіна стоїть за рентгенівським флуоресцентним приладом, за вибір, доставку та введення якого в експлуатацію вона відповідала.

> «Я поїхала на Орьол («Гіпроприбор Орьол») – підмосковний завод-павільйон з розробки наукового обладнання. Повернувшись, я підготувала звіт про його вартість, функції і користь для Зестафонського феросплавного заводу. На цій виставці я також дізналася, що закордонне виробництво наукового обладнання коштує пів мільйона доларів, але завод мав змогу витратити лише 8000 доларів. Тож довелося шукати локального виробника, аналогічного закордонному»[37].

36 Шазіна Гоцірідзе, *Усна історія* (2021).

37 Там само.

Шазіна Гоцірідзе, фото з приватного архіву.

Друге фото було зроблене в 1977 році в Парижі. На цьому знімку Шазіна позує на тлі Ейфелевої вежі, одягнена в модну шубу. Як вона сама пояснює, це пальто їй довелося купити «з-під прилавку», але ніхто з керівництва не наважився зробити їй за це зауваження. Для неї подорож до Парижу була давньою мрією, і щойно з'явилася можливість такої туристичної поїздки, вона не могла упустити цей шанс. З Парижа Шазіна привезла іноземні парфуми, солодощі та сувеніри, які потім довго нагадували їй про цей незабутній досвід. Сьогодні це фото викликає ностальгію за молодістю та минулим життям.

Якщо на першому фото Шазіна Гоцірідзе постає у ролі жінки – рольової моделі пізнього соціалізму, яка є успішною в професійному плані, зайнята у важкій промисловості, перебуває у робочому середовищі, вдягнена у білий промисловий халат, з притаманним витриманим стилем, то на другій фотографії перед нами постає повна протилежність. Шазіна Гоцірідзе на цьому фото являє собою реалізовану жінку у соціо-культурному відношенні – за кордоном, на тлі Ейфелевої вежі, по-іншому одягнена, жіночна і впевнена в собі. Контрастними на цих двох фотографіях є не форми жіночності, а перспективи їх адаптації та втілення, які ще раз підкреслюють гнучкість образу жінки залежно від контексту і середовища.

Здавалося б, контрастні фотографії та особистості з різними ідентичностями, за якими стоїть історія однієї жінки, розкривають інженерію успіху пізнього соціалістичного періоду. На одному зображенні постає успішний хімік, яка з радянською простотою демонструє найсучасніший апарат у сфері аналітичній хімії, а на іншому – успішна жінка, яка не відмовляє собі в задоволенні особистих бажань. Хоча подорож до Парижу

і носіння красивої шуби могли бути прагненням будь-якої жінки у світі, у випадку Шазіни Гоцірідзе це було більше, ніж просто бажання – воно було рівнозначним реалізації власної агентності.

Шазіна Гоцірідзе – спеціалістка з феросплавів у другому поколінні. ЇЇ батько з 1933 року працював на комбінаті інженером-електриком, а мама, Тінатін Алавідзе, обіймала посаду економіста у відділі водопостачання. І Шазіна, і її сестра цікавилися металургією – «оточення відіграло велику роль, і на наш інтерес до металургії насамперед вплинули жінки-металургині попередніх поколінь – Елія Надірадзе та Тамар Ахобадзе, які заклали основу для розвитку аналітичної хімії», – стверджує Шазіна. Вечорами провідні металурги, хіміки та інженери феросплавного заводу збиралися в їхньому будинку задля обговорення індустрії феросплавів разом з іншими темами.

У 1966–1972 рр. Шазіна Гоцірідзе захистила дисертацію з аналітичної хімії «без відриву від виробництва», де темою її дослідження було використання тетрацитної форми іонів в аналітичній хімії марганцю: «Я обрала цю тему, тому що на той час широкого обговорення набуло отримання електролітичного марганцю методом Агладзе, над яким працював окремий цех. За цим підходом я очистила сплав і в результаті отримала надчистий електролітичний марганець», – пояснює пані Шазіна. За її словами, без підтримки адміністрації заводу вона б не змогла захистити дисертацію. «Мій ентузіазм і ставлення поділялися всім моїм керівництвом, і, відповідно, підтримка була відчутною», – розповідає вона. Особливе визнання Шазіна Гоцірідзе отримала від співробітників заводу феросплавів і партійного керівництва. Шазіна роками обіймала посаду секретаря місцевого парткому. Крім того, з її ім’ям була пов›язана низка раціоналізаторських ідей, які сприяли вдосконаленню технологій виробництва, економії виробничих ресурсів і підвищенню продуктивності праці.

Як вона згадує, попри те, що її зарплатня була високою, пані Гоцірідзе також поєднувала роботу на заводі з репетиторством – «це був додатковий дохід, який не був набагато меншим від заробітної платні на феросплавному заводі, тож ці гроші ніколи не були зайвими». Для Шазіни гроші були не самоціллю, а засобом досягнення незалежності та здійснення бажань.

> «Я захоплювалася подорожами... побувала у різних куточках Радянського Союзу, а також в Азії, Європі, Японії, Африці. Це були туристичні поїздки. Як зараз, пам’ятаю, в Англії я з подивом озиралася навколо. Мені було до вподоби гарно одягатися, завжди шукала для себе щось особливе та неповторне. Крім того, я змогла побудувати хорошу дачу у власному селі в Рачі. Також я полюбляла автомобілі. За цей період я змінила принаймні одну-три машини. Свій перший автомобіль я придбала у 1978 році, як тільки мене призначили директором лабораторії. Я була першою жінкою в Зестафоні, яка мала машину – це була червона «Лада»[38].

38 Гоцірідзе, *Усна історія.*

Шазіна Гоцірідзе так і не мала власної сім'ї: «Я не вийшла заміж, так вирішила. В моєму житті цей етап не настав. Напевно, тому, що я була одержима своїм незалежним життям», – розповідає жінка. Особисте рішення Шазіни щодо заміжжя відповідає загальному історичному контексту того періоду. Архівні джерела свідчать, що серед успішних жінок-металургів феросплавного заводу було небагато заміжніх[39]. Досліджуючи демографію малих промислових міст, Малгожата Фіделіс також звертає увагу на проблему одруження жінок, зайнятих на промисловому виробництві. Авторка стверджує, що часто в таких містах, де в результаті політики централізованого управління велика кількість жінок була зайнята в промислових галузях, ця зміна в структурі праці вплинула на «традиційну етику» щодо неодружених жінок, працевлаштованих на шахтах або фабриках, вони позначалася як «невідповідні» для хатніх та сімейних справ. До цього додавалося зростання незалежності самих жінок, що позначилося на автономності їхнього статевого життя. За статистикою, наданою Фіделіс, понад 88% жінок, зайнятих у промисловому секторі, не перебували у шлюбі, тоді як серед жінок, зайнятих в інших сферах, цей показник не перевищує 40– 50%[40].

Висновки

Історії жінок-металургинь Зестафонського феросплавного заводу та біографічні описи напівхудожнього жанру, присвячені їм, являють собою цінність для аналізу гендерної політики та ролі жінок пізнього соціалістичного періоду, хоча ця професія не єдина, яка перебувала в центрі уваги дослідників. З таким же ентузіазмом вивчалися образи вчительок, лікарок, агрономок та їхні історії успіху. Однак те, що вирізняє металургинь з-поміж інших жінок, це, з одного боку, акцент на «мужності», «витриманості» та «хоробрості», а з іншого – їх визнання як «слабших істот» та суб'єктів, пронизаних почуттями «материнської турботи». Як показало дослідження, разом з контрастністю у відведенні вище зазначених ролей, пізній соціалізм вирізнявся низкою інших суперечливих аспектів.

Наприклад, спостерігався контраст між радикальними ідеями більшовицьких жінок під час революції та гендерною політикою пізнього соціалістичного періоду, де в останньому випадку індивідуальний успіх жінок обумовлював успіх усієї системи. Отже, замість зміни системи суспільних відносин пізній соціалізм вдався до соціальної інженерії «нової жінки» і створення нових рольових моделей успіху.

Агентність жінок того періоду також була різноманітною і водночас контрастною. Історії жінок-металургинь показують, що вони часто набували різних ідентичностей, і ця здатність ставала з часом більш відточеною. Саме тому образ успіху жінки в цей період зводився не тільки до ідейної чистоти чи професіоналізму, а й до індивідуалізму,

---

39 Це підтверджує збірка, яку уклала Кетеван Ломтадзе у 2017 році. Праця містить оповідання жінок-інженерок і металургинь феросплавного заводу «Зестафоні». Ознайомлюючись з жіночими біографіями, я дійшла висновків, що більшість жінок-металургинь не були заміжні.

40 Fidelis, *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland,* 135.

прагнення задовольнити матеріальні бажання – отже, поступово відбувався синтез цих контрастних ролей.

Насамкінець, слід зазначити, що в історичному контексті пізнього соціалізму високі політичні ставки робилися на розширення прав і можливостей жінок, хоча ці заходи здебільшого не трансформувалися у рівність та емансипацію. Занадто велика кількість жінок залишалася поза цією політикою, і лише вузькі професійні групи та члени партії мали доступ до безлічі відкритих можливостей[41].

Про це свідчить особиста історія Шазіни Гоцірідзе – жінки, успішної у професійному відношенні та члена партії, яка отримала можливість використовувати надані їй важелі впливу і для втілення власних цілей, не відмовляючись від індивідуальних бажань та особистих інтересів заради суспільних благ. Одягнена в промисловий халат в одному випадку і в шубу в іншому, пані Шазіна є одним із найбільш знакових втілень успішної жінки пізнього соціалізму. Її життєвий шлях відкриває нові можливості для розуміння історії, де нам трапляється більше запитань, ніж готових відповідей.

У розмові з Шазіною Гоцірідзе були поставлені такі питання: де проходить межа між формою суб'єктності та індивідуальністю, сконструйованими радянською системою та ідеологією, і чи можна стверджувати про успішний і реалізований проєкт радянської жінки? Можливо, контрастність соціальних ролей була наслідком індивідуальності, соціального оточення, родини або характеру жінки? Яку роль у трансформації радянської гендерної політики відіграло посилення ідей емансипації жінок 1960-х роках на міжнародному рівні? І, нарешті, в умовах таких соціально-економічних реалій і політичних можливостей, чому не відбулися суттєві зміни у традиційно сформованих культурних ролях жінки та патріархальних нормах у суспільстві?

Відповіді на ці питання мають стати предметом майбутніх досліджень, щоб через розуміння та історичний аналіз минулого можна було реалізувати емансипаційний проєкт жінок, які пройшли становлення в умовах сучасності та вирізняються незалежністю у власних ідеологічних переконаннях.

41 Слід також зазначити, що ця стаття через часові та інші обмеження не має меті заглиблюватися в питання жіночої сімейної праці та невидимої праці в побутовій сфері за часів пізнього соціалізму. Отже, проблематично стверджувати про гендерну політику цього періоду без розгляду питання залучення жінок до сімейної праці, її організації та гендерного розподілу.

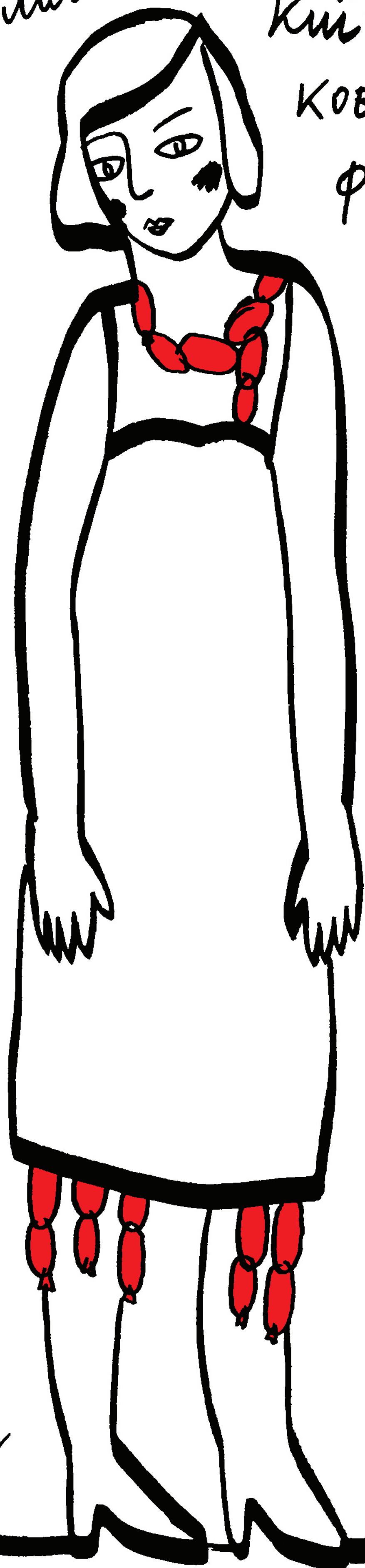
завідувачка
лабораторії
Київської
Ковбасної
Фабрики
ПРОХІДНА
*
цікаво,
що для
цього
терміну
не
існувало
фемінітиву
несун*

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ У ТВОРЕННІ РАДЯНСЬКОГО ТІНЬОВОГО ХАРЧОВОГО РИНКУ (1970-х – сер. 1980-х рр.)

Олена Стяжкіна,
докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України

Анотація

Участь жінок у нелегальному харчовому обігу в 1970-х – першій половині 1980-х років була усталеною практикою, яка, з одного боку, була реалізацією радянського гендерного контракту «матері, що працює», а, з іншого, забезпечувала позірне зростання харчових стандартів суспільства. У статті на основі офіційних документів, матеріалів усної історії, художніх текстів доби, міського фольклору, статей і малюнків сатиричного журналу «Перець» аналізуються причини участі жінок у тіньових оборудках, використання та/або створення ними тіньових харчових механізмів, гендерно марковані практики продовольчого шахрайства, впливи горизонтальної та вертикальної сегрегації ринку праці на включеність жінок у тіньові оборудки.

Завдання, методологія, джерела

Тіньовий харчовий ринок був важливим сегментом другої (неофіційної, неформальної) радянської економіки в 1970-х – першій половині 1980-х років. Він сформувався як складна система економічних практик, нелегальних та напівлегальних взаємодій між різними акторами (з партійних, силових, господарських, торгових, розподілових структур і споживацької громади) і включав десятки сценаріїв створення та розповсюдження «нелегальних» продуктів харчування (крадіжки з місця роботи, маніпуляції зі «списанням», приписки у звітах, шахраювання з вагою та обсягом страв в «общепітє», спекуляції, створення штучних харчових дефіцитів тощо)[1]. З огляду на зазначене вище варто зауважити, що тіньовий ринок не був ринком у класичному розумінні цього поняття. Використовуючи це визначення, ми вживаємо також синонімічну, усталену в історіографії термінологію, як-от неформальні оборудки, нелегальний обіг товарів, напівлегальна діяльність тощо.

Українські жінки[2] були не тільки споживачками, а й дієвицями тіньового обігу продуктового ринку. У фокусі статті – аналіз жіночих практик участі в нелегальному харчовому обігу, причини участі та залученості до тіньових оборудок, проблема впливів радянського гендерного контракту «матері, що працює» та офіційного образу радянської жінки на фрагментарну або системну включеність у неформальні харчові оборудки у 1970-х – сер. 1980-х років.

Швидке зростання та розповсюдження неофіційної/недержавної економічної діяльності (легальної, напівлегальної та незаконної) за умов широкого знання про неї та включення у неї великої кількості людей Джеймс Міллар назвав «маленькою угодою»[3]. Її суть полягала в тому, що в обмін на лояльність міського населення брежнєвське керівниц-

1 Gregory Grossman, “Notes on the Illegal Private Economy and Corruption,” in *Soviet Economy in a Time of Change: A Compendium of Papers* (Washington, DC: Government Printing Office, 1979), 834–55; Alena V. Ledeneva, *Russia’s Economy of Favours: “Blat,” Networking and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Valeriy M. Rutgaizer, “The Shadow Economy in the USSR,” *Berkeley-Duke Occasional Papers on the Second Economy in the USSR,* paper no. 34 (February 1992), http://www.ucis.pitt.edu:nceeer:1992-900-03-Rutgaizer.pdf; Vladimir G. Treml, Gregory Grossman and Kimberly C. Neuhauser. “A Study of Labor Inputs into the Second Economy of the USSR,” *Berkeley-Duke occasional papers on the second economy in the USSR,* paper no. 33 (Bala Cynwyd, PA: WEFA Group, 1992); Vladimir Treml and Michael Alexeev, “The Second Economy and the Destabilizing Effect of its Growth on the State Economy in the Soviet Union: 1965–1989” (Durham, N.C: Duke University, 1993), http://public.econ.duke.edu/Papers//Other/Treml/2ndecon.pdf; Светлана Барсукова, *Неформальная экономика: экономико-социологический анализ* (Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004); Ольга Бессонова, *Раздаточная экономика России: эволюция через трансформации* (Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006); Роджер Киран и Томас Кенни, *Продавшие социализм: Теневая экономика в СССР* (Москва: Алгоритм, 2010); Евгения Эвельсон, Судебные процессы по экономическим делам в СССР (шестидесятые годы) (London: Overseas Publications Interchange, 1986).

2 Тут під терміном «українські жінки» розуміється не етнічні, а політичні та громадянські підстави. Отже до категорії «українські жінки» залучено не тільки українок, а й росіянок, єврейок, ромок, білорусок – всіх тих, хто мешкав на території УРСР у відповідний період.

3 Вислів став алюзією на відомий концепт Вери Данхем щодо «великої угоди» між Сталіним та середнім класом, яка гарантувала певну стабільність та суспільну підтримку. Детальніше: Vera Dunham, *In Stalin’s Time: Middleclass Values in Soviet Fiction* (New York: Cambridge University Press, 1976).

тво допустило розширення цілої низки способів дрібної приватної економічної діяльності (деякі з них були легальними, частина знаходилася в напівтіні, а частина була явно незаконною)[4]. Ціною проголошеної партією прихильності до споживацьких інтересів громадян була вдавана та реальна прихильність або принаймні індиферентність щодо основних політичних принципів та гасел радянської держави.

Концепція «маленької угоди» є плідним методологічним підґрунтям розгляду й аналізу поставлених завдань, оскільки у її межах можна оприявити не тільки безособові структурні та системні взаємодії, що визначали економічні, соціальні, споживацькі процеси, а й дієздатність[5] акторок та акторів, які були рушійної силою – учасниками, замовниками, споживачами, критиками – соціальних практик, пов'язаних із освоєнням та створенням важливого сегменту споживання – тіньового харчового ринку. Здатність до інновацій, коли старі правила не задовольняють потреби, дорефелексивна спроможність кинути виклик соціальному диктату, навички діяти у межах соціально обумовлених ролей та поза ними, здатність робити ретроспективний аналіз рішень[6] – усі ці типи дієздатності забезпечували наявність суб'єктності навіть у тих ситуаціях, коли безпорадність та безвідповідальність здавалися чи не єдиною можливістю соціальної реакції на продуктові дефіцити та нестачі, черги, погану якість товарів і страв тощо. Зрештою, саме дієздатність учасниць та учасників тіньового харчового ринку дозволяє аналізувати його не як безособову силу, що народжувалась в нетрях офіційної радянської економіки й знерухомлювала споживачів – жертв шахрайських оборудок, а як складну систему соціальних взаємодій з мінливими правилами та різними тактиками залучення.

Джерела, які дають підстави аналізувати жіночу роль у творенні та користуванні тіньового обігу продуктів і проявляють агентність дієвиць, формуються з комплексу документів, серед яких матеріали перевірок закладів громадського харчування та торгівлі представниками Комітету народного контролю України, скарги на безлад та шахраювання до вищих органів влади та управління, кримінальні справи, статистика. Значну роль у можливостях аналізу тіньових патернів жіночої споживацької поведінки відіграють матеріали усних історій, міський фольклор, офіційний сатиричний дискурс, художні кінотексти, карикатури.

4 James R. Millar, "The Little Deal: Brezhnev's Contribution to Acquisitive Socialism," *Slavic Review* 40, no. 4 (1985): 697.

5 Margaret Archer, *Being Human: The Problem of Agency* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Alex Callinicos, *Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1988); Mustafa Emirbayer and Ann Mische, "What is agency?" *American Journal of Sociology* 103, no. 4. (January 1998): 962–1023; Stephan Fuchs, "Beyond Agency," *Sociological Theory* 19, no. 1 (March 2001): 24–40.

6 Steven Hitlin and Glen H. Elder, "Time, Self, and the Curiously Abstract Concept of Agency," *Sociological Theory* 25, no. 2 (June 2007): 170–91.

Жіночі повноваження в «маленькій угоді»

Вивчені матеріали дають підстави стверджувати, що причинами, які обумовлювали участь жінок у тіньовому харчовому ринку була гендерна конфігурація «маленької угоди», яка виходила з логіки радянського гендерного контракту працюючої матері[7], а також гендерна сегрегація ринку праці, яка – в основних своїх параметрах – була стабільною у 1970–1980-х роках.

Розглядаючи соціальний процес співіснування влади та середнього класу в запропонованих Джеймсом Мілларом[8] термінах «маленької угоди», варто зазначити, що її учасниками були як жінки, так і чоловіки. Проте за неписаними правилами вони отримали різні повноваження та різні функції в просторі реалізації цієї угоди. Як справедливо зауважила Шейла Фіцпатрік, головну функцію щодо організації побуту жінкам було делеговано ще в 1930-ті роки, тоді ж їм випало навчитися «здобувати товари, як легальним, так і нелегальним шляхом, а також вміти розбиратися у їхній якості»[9]. Відмінність пізньорадянської ситуації полягала в тому, що нелегальні практики «здобування» – блат, кумівство, «знайомства» – не спричиняли загрози репресії, а отже, якщо не заохочувались державним дискурсом, то принаймні дозволялись. Права та обов'язки жінок поширювалися на процеси «здобування» товарів, на формування «смаку», стилю в дітей (та в чоловіка), на організацію здорового способу життя, слушної поведінки, на вибір книг, кіно, вистав тощо. У певному сенсі навантаження, пов'язане з постачанням їжі, контролю смаків (як фізіологічних, так і естетичних) ставало третім (окрім роботи та сімейних обов'язків[10] — авт.) тягарем для жінок, – зазначає Пауліна Брен. На думку дослідниці, цей третій тягар, з одного боку, «був ознакою традиційного безсилля жінок», однак з іншого – ознакою «їхньої нової могутності в часи пізнього соціалізму»[11].

7 Анна Темкина и Анна Роткирх. «Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России». *Социологические исследования* 11, (2002): 4–14.

8 Millar, "The Little Deal," 694–706.

9 Шейла Фицпатрик, *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е годы: город* (Москва, 2008), 195.

10 Chris Corrin, *Superwomen and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union* (London: Scarlet Press, 1992).

11 Paulina Bren, "Women on the Verge of Desire: Women, Work, and Consumption in Socialist Czechoslovakia," in *Pleasures in Socialism,* ed. David Crowley and Susan E. Reid (Northwestern University Press, 2010), 189.

Продуктовий клопіт: з різних щаблів та з різних боків прилавку

Варто зазначити, що найбільше часу та ресурсів у цьому переліку обов’язків займали «продуктові клопоти». Згідно з результатами соціологічних проєктів «Таганрог I, II, III»[12], які проводилися радянськими соціологами у 1970–1980-х роках, витрати часу жінок та чоловіків за період з 1968 до 1978 року збільшилися у середньому на 2 години на тиждень, при чому більше половини цього приросту (1,4 год) склав час на приготування їжі та близько 1 год – придбання продуктів[13]. Міська заміжня господиня у порівнянні з іншими членами своєї родини витрачала на придбання продуктів 70% часу, тоді як чоловік – 4%, інші члени родини – 6% та всі разом – 18%[14].

Як наслідок, простором «нової могутності» жінок у часи пізнього соціалізму, простором виразним і позначеним неабиякою дієздатністю, ставав харчовий – у широкому сенсі – ринок. Покупчині створювали попит, практики обходу правил, мережі «продуктової солідарності» (як-от інформація, де й що «дають»), постійно нарощували навички «здобування» продуктів, сприяли обігу «лівої» грошової маси («переплати» за ті або інші продукти) тощо.

По той бік умовного прилавку у продуктових магазинах та закладах громадського харчування на жінок-покупчинь «чекали» жінки-продавчині, куховарки, офіціантки, посудомийниці, завідувачки кафе та ресторанів, оптових баз, харчових комбінатів та ін. Специфіка радянського ринку праці, зумовлена як економічними потребами, так і певною суспільною угодою щодо уявлень про «жіночу» та «чоловічу» працю, полягала в тому, що цілі галузі «народного господарства» були цілком або переважно фемінізованими. Торгівля[15] та громадське харчування належали до найбільш фемінізованих. У 1970 році в УРСР жінки складали 83,2% від працівників галузі (988,3 тис. осіб), у 1980 році – 85,7% (1249,1 тис. осіб), у 1985 році – 85,3% (1268 тис. осіб)[16]. За даними Кліффорда Гедді, працівники роздрібної торгівлі нижчої ланки отримували «сторонній дохід» (крадіжки та хабарі) у розмірі 120,08 карб. Він майже на 30% перевищував їхню заробітну платню, яка становила 92,6 карб.[17]. Дуже ймовірно, що згадані вище обсяги нелегальних прибутків були власне жіночим «стороннім заробітком» на теренах тіньового харчового ринку.

---

12 Офіційна назва «Функціонування суспільної думки в умовах міста та діяльність державних та суспільних інститутів». У проєкті взяли участь Боріс Грушин, Леонід Гордон, Наталья Рімашевская, Алєксандр Жаворонков, Тамара Дрідзе, Іван Лєвикин та ін.

13 Елена Груздева и Элеонора Чертихина, *Труд и быт советских женщин* (Москва: Политиздат, 1983), 11–145, http://www.a-z.ru/women/texts/chertihinar-7.htm.

14 Там само.

15 В офіційній радянській статистиці торгівля не розрізнялась на торгівлю промисловими та торгівлю продуктовими товарами.

16 *Торговля в СССР. Статистический сборник* (Москва: Финансы и статистика), 293.

17 Clifford G. Gaddy, *Uncovering the Hidden Wage: Public Perceptions of Opportunities for Side Income in Various Occupations in the USSR* (Durham, N.C.: Duke University, Department of Economics, 1991), 20.

Варто зауважити, що у сфері «усуспільненої» праці жінки обіймали менш престижні та менш оплачувані посади. Статистично це визналось «формулою інженерів»: на кожних 12 головних інженерів та інших головних спеціалістів припадала тільки одна жінка[18]. Така ж вертикальна гендерна сегрегація праці спостерігалася й у сфері торгівлі продовольчими товарами та в закладах громадського харчування. Прибутки чоловіків – директорів магазинів, ресторанів, їдалень, харчових фабрик, оптових баз тощо – були значно вищими. Саме на цих щаблях встановлювалися системні зв'язки з іншим сегментом харчового ринку (колгоспами, м'ясокомбінатами, харчовими фабриками тощо), а також із радянськими чиновниками (завідувачами відділів торгівлі та харчування рай-, міськ-, облвиконкомів тощо) та представниками правоохоронних органів. У цьому середовищі йшлося не про сто карбованців «сторонніх доходів». Тут йшлося про тисячі, десятки й сотні тисяч, а іноді – й мільйони. Джоді Марі ла Порте зауважує, що підпільні заводи та фабрики могли приносити своїм «володарям» від 10 до 12 мільйонів прибутку щорічно, з них 10–20% складали так звані неформальні платежі – радянським чиновникам, правоохоронцям тощо[19].

Жінки на «малих» та «середніх» щаблях тіньової харчової економіки

Розуміння структурної ієрархії тіньового харчового ринку, відмінностей у посадових можливостях жінок та чоловіків, а з тим і рівня прибутків та масштабів оборудок, дозволяють стверджувати, що пересічні жінки-містянки створювали й були частиною переважно «малого» та «середнього» тіньового бізнесу, який не потребував довгих та системних взаємодій, довгострокових стратегій, а був органічно вплетеним у повсякдення і часто не сприймався та не оцінювався його учасницями в термінах «нелегальної» чи «кримінальної» діяльності.

Крім того, включеність у стосунки «ти – мені, я – тобі» / «послуга за послугу», які суттєво полегшували життя й формували систему квазі-бартерних обмінів, навпаки вважалась нормою та маркувалась як взаємовигідні стосунки та допомога: «Я багато які дефіцитні продукти для сім'ї брала по блату. Я домовлялася з продавцями магазинів і в обмін на дефіцитні продукти діставала їм будматеріали»[20]. Джефрі Хоскінг вважає, що такі практики не були ані ринковими, ані модерними, а радше ставали своєрідною регресію до натурального обміну, який втілювався у формі подарунків або бартеру, як це було описано соціологом Марселем Моссом[21].

18 Наталья Римашевская, «О некоторых проблемах положения женщины (по материалам экономико-социологического исследования)», в *Женский вопрос: точки зрения и подходы к новому осмыслению* (Москва: Академия общественных наук при ЦК КПСС 1991), 28–41, http://www.a-z.ru/women/texts/rimashrdd-e.htm.

19 Jody Marie LaPorte, *"The Logic of Kleptocracy: Corruption, Repression, and Political Opposition in Post-Soviet Eurasia"* (PhD diss., University of California, 2012), 18.

20 Ніна К., 70 р., маляр, пенсіонерка, м. Донецьк, запис зроблений М. Сабініною, 2010.

21 Джеффри Хоскинг, «Структуры доверия в последние десятилетия Советского Союза», *Неприкосновенный запас,* 4 (2007), http://magazines.russ.ru/nz/2007/54/ho5.html.

Частину практик, пов’язаних із крадіжками продуктів з місця роботи, учасницями яких часто ставали жінки, також складно маркувати як частину ринкових відносин, принаймні тоді, коли ці крадіжки здійснювались для забезпечення потреб родини. Навіть упіймані на гарячу «несуни» (цікаво, що для цього терміну не існувало фемінітиву, тоді як для терміну, пов’язаного з отриманням хабарів, фемінітив «хабарниця» був цілком прийнятним і розповсюдженим – авт.), як-от завідувачка лабораторії Київської ковбасної фабрики, яка тільки у лютому 1974 року двічі затримувалась на прохідній та відмовлялась «вилучити із себе» (мовою оригіналу – «изъять из себя») ковбасну продукцію, була не лише не позбавлена краденого, а й у жодний спосіб не покарана[22]. Причиною такої поблажливості, як випливає з матеріалів перевірки Комітетом народного контролю України, було те, що жінці треба було годувати родину, а факт винесення ковбаси не був правильним чином зафіксований, оскільки «пропускна система на фабриці не забезпечує належним чином дієвість контролю вивозу та виносу продукції»[23].

Паралельно з крадіжками з місця роботи та подальшим обміном на послуги чи інші (непродовольчі) товари, жінки вдавались і до інших оборудок, які забезпечували або більший обсяг «винесеного», або грошову масу, яку можна було отримати внаслідок оборудок, або і те, й інше. Загалом це відповідало загальній тенденції розвитку тіньової економіки, поміченій Павлом Мельником: якщо в 1960-ті роки розкраданню підлягали переважно матеріальні цінності, здебільшого в сфері виробництва, то в 1970-ті об’єктом розкрадання стають переважно гроші, у які конвертувались як приписки й націнки, так і результати оборудок із матеріальними (у нашому випадку – продуктовими) цінностями[24].

Ці «конвертації» у пересічному виконанні виглядали, наприклад, так: буфетниця Бердичівської середньої школи № 11 Неоніла Соболь впродовж декількох років «розв’язувала», як писав кореспондент журналу «Перець», нехитрі математичні задачі: «якщо за рік завезли 13 850 котлет ціною по 10 копійок, то питається, скільки буде навару, якщо продати їх не по 10, а по 12 копійок?»[25].

Треба звернути увагу, що такі «націночні» продуктові оборудки мали гендерний модус тільки через специфіку ринку праці. Деякі ж інші створювались як результат власне жіночих традиційних практик з економного готування, що були частиною радянської економіки «організованої бідності»[26]. Добра господиня мала вміти приготувати з однієї

22 Первому секретарю ЦК КПУ Щербицкому *В.В. от рабочих Киевской колбасной фабрики, ул. Менжинского, д. 39. 1 серпня 1966, оп. 2.,* спр. 3009 (Київ: Державний комітет народного контролю. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), 3.

23 *Докладная записка о проверке письма без подписи о хищении мясопродуктов на Киевской колбасной фабрике,* оп. 2, спр. 3009 (Київ: Державний комітет народного контролю. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, 11 вересня 1966), 6-8.

24 Павло Мельник, «Кримінально-правове забезпечення протидії організованій злочинності в УРСР (1960–1991 рр.)» (Дисертація на здобуття ступеня кандидата юридичних наук, Київський Національний Університет імені Тараса Шевченка, 2019), 130.

25 О. Чорногуз, «Математички. Три вправи з одним невідомим», *Перець 4* (1980): 7.

26 Римашевская, «О некоторых проблемах положения женщины».

курки і суп, і печеню, і котлети та ще й переробити залишки обіду або вечері на щось їстівне. Такі самі навички та практики жінки – працівниці закладів громадського харчування – використовували для покращання власного матеріального становища, участі у тіньових бартерних обмінах, при збереженні виконання планових показників роботи відповідних закладів, для покриття «недостач». Незважаючи на те, що всі страви, які б мали готуватися у закладах громадського харчування, були прописані у відповідних та затверджених міністерством торгівлі (та – у випадках дитячого або лікувального харчування – міністерством охорони здоров'я) «збірниках рецептур», відступ від державного стандарту при приготуванні страв давав жінкам можливість – через застосування навичок хорошої господині – отримувати нелегальний прибуток та/або годувати свою родину (і близьке коло) якісними та престижними продуктами.

Критичний український їдець через борщ, котлети, салати й інші страви «общєпіту» був навчений відчувати не смак їжі, а смак розкрадання без усіляких допоміжних засобів на зразок перевірки звітності. *«…взяв порцію борщу і виїв кілька ложок,* – писав журналіст «Перця» з Харкова, – *вірніше, вихлебтав – такий той борщ був ріденький. Що ж до його смакового букету, то він негайно викликав у мене благородні думки – про дружбу та взаємовиручку. Схотілося поділитися борщем – з ким-небудь»*[27]. *«Що ж до котлети «Особливої»,* – писав у 1971 році кореспондент журналу «Перець», – *то особливим у ній виявилось тільки те, що вона легко розкладалась на складові – м'ясо і хліб»*[28].

Результати перевірок та матеріали у пресі раз у раз фіксували «рецепти» тіньового ринку «общєпіту». *«У ресторані «Поділля» м. Хмельницького борщ з м'ясом готувався на консервованій зелені низької якості, замість м'яса траплялись шматки сала, капусняк з грибами було приготовано з прілих грибів, картопляне пюре подавалося холодним та погано протертим»*[29]; *«у ресторані міста Миргорода у продаж видано прокислу кухонну продукцію»*[30] тощо. Зрештою, сталий перелік недоліків роботи закладів громадського харчування, який виявляли перевіряльники з Комітету народного контролю – «порушення рецептури приготування страв, видача неповновагих порцій, обрахунок покупців»[31] – і був формулою «малої» тіньової економіки, яку створювали та якою користалися жінки-працівниці цієї галузі.

Обрахунок покупців, недоважування за рахунок спеціально налаштованих ваг, які починали зважувати не з нуля, а з 10–50 грамів, продаж некондиційного товару, який мав би йти на списання, продаж «лівого» товару, якого не було у товарних накладних, примусовий продаж товарів «в загрузку» – ці «схеми» застосовували і в системі торгівлі продовольчими товарами в магазинах державної та кооперативної торгівлі, і на кол-

27 Л. Шиян, «Секрет кулінарії», *Перець 2* (1972): 5.

28 Там само.

29 «Дело №14-80». *Материалы проверки состояния общественного питания в областях УССР. Январь–сентябрь 1970,* оп. 2, спр. 4604 (Київ: Державний комітет народного контролю УРСР, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), 168.

30 Там само, 139.

31 Там само, 143.

госпних ринках. Гендерно маркованими вони були також внаслідок горизонтальної та вертикальної сегрегації ринку праці. Ба більше, предметний простір крадіжок та оборудок залежав від того, з чим саме мали справу шахраї та шахрайки. Так, обіймаючи посаду м'ясників у магазинах, на ринках, в ресторанах, чоловіки були здебільшого включені в оборудки з м'ясом, ковбасою, м'ясними виробами, а жінки – з іншими продуктовими товарами.

Однак цілу низку «схем» нелегальних оборудок можна маркувати як власне жіночі, оскільки їх формування виходило з жіночого уявлення про смачне, необхідне на кухні, корисне тут і зараз. Йдеться про створення локальних штучних дефіцитів, що відбувалось на фоні загальних дефіцитів м'яса, фруктів, ковбас, зеленого горошку, майонезу, масла тощо. Ці локальні дефіцити іноді виглядали дивно: *«Ми знаємо, що винахідливість деяких трудівників торговельної ниви воістину безмежна. Вони можуть перетворити на дефіцит ті речі, яких учора було, хоч греблю гати. Але щоб сіль стала дефіцитом… – це вже пробачте…»*[32].

Отже, «затримані від продажу» («задержанные от продажи») продукти не входили до престижного харчового кошику і не вписувались у загальну картину продовольчого дефіциту. Однак вони цілком вписувались у розуміння господарчих потреб добрих господинь.

Згідно з результатами перевірок Комітету народного контролю 1971–1979 років, такими «відсутніми» в продажу декількох магазинів м. Свердловська (нині Довжанськ Луганської області) були сухарі та пряники, у магазині м. Красний Луч (Луганська обл.) – сіль «Екстра» та цукор-рафінад[33], у центральному гастрономі м. Біла Церква тримали у підсобці, але не давали на прилавки (на момент перевірки у жовтні 1970 р.) «1500 кг борошна, 264 банки томатного соусу»[34], у магазині № 132 м. Суми «затримано у підсобному приміщенні крохмалю 40 кг, пшона 30 кг, крупи вівсяної 80 кг, ікри кабачкової 72 банки»[35] тощо. На продовольчій базі у Миколаївській області такий штучний дефіцит було створено, наприклад, для ванільного цукру, желатину, червоного перцю[36].

Локальні дефіцити були короткотерміновими, а формування підвищеного попиту було зорієнтоване на жінок, які точно мали зацікавитися у томатній пасті, оскільки треба було готувати борщ, у спеціях – для печені, ванільному цукрі – для солодких домашніх

32 В. Бондаренко, «У чому сіль?», *Перець* 8 (1980): 4.

33 *Материалы проверок выполнения постановления СМ УССР № 369 от 5 мая 1966 года «О дополнительных мероприятиях по дальнейшему улучшению торгового обслуживания населения Украинской ССР». 13 ноября – 24 декабря 1966 г.*, оп. 2, спр. 356 (Київ: Державний комітет народного контролю УРСР. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), 128.

34 *Материалы проверки состояния торговли товарами повышенного спроса в областях УССР. 15 мая – 27 сентября 1970 г.*, оп. 2, спр. 1801 (Київ: Державний комітет народного контролю УРСР. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України), 33.

35 Там само, 59.

36 Там само, 48.

десертів, каш, які складали значну частину меню радянських їдців, солі, без якої взагалі не можна було готувати, тощо.

Слід згадати, що у дрібних махінаторок на харчовому ринку не було власних імен, якщо йшлося про державні перевірки. «Авторами» магазинних оборудок у матеріалах народного контролю були власне магазини, а не їхні працівниці. Стихійний тіньовий ринок існував як безіменна стихія. Щоправда, межа, яка відділяла «стихію» від організованих, а головне тривалих і системних оборудок, була дуже умовною. Що безкарнішими почували себе дрібні крадії, то більш системними ставали їхні методи розкрадання і значнішою ставала кількість учасників оборудок. Це зауваження цілком стосується й жіночої включеності у нелегальні схеми, в яких деякі керівниці харчових закладів та мереж переходили від «малої» тіні до формування більш широких квазі-бізнесових схем.

Жінки у масштабних тіньових оборудках

Однією з найбільш гучних жіночих історій створення злочинної схеми збагачення через оборудки із «порушенням технології виготовлення кулінарних виробів та створення не обрахованих надлишків»[37] була справа київського ресторану «Столичний». У лютому 1974 року завідувачка виробництвом Лідія Йолкіна, як доповідав міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко в ЦК КПУ, «вступила у злочинний зв’язок із інженером-технологом Поліщук Л. Я, бухгалтером-калькулятором Шульман П. М., підлеглими поварами, касирами, офіціантами»[38] й реалізовувала невраховані у звітах вироби клієнтам ресторану, а вторговані гроші привласнювала та розподіляла між «учасниками злочинів». Щоденна виручка, як повідомляло слідство, становила 500 крб[39]. Розкрита схема розкрадання була створена та реалізована фактично самими жінками: окрім названих вище організаторок, до «групи розкрадачів» також входили контролерки Ломаєва, Жигунова та Холоденко, а також касирки Бєнюх, Бахірєва, Махоткіна та Лядова[40].

У всіх затриманих (а згодом і засуджених) було вилучено 100 тис. крб (готівкою, облігаціями, внесками в ощадкасах) та описано й конфісковано майна на 200 тис. крб[41]. У Лідії Йолкіної – організаторки схеми розкрадання – було конфісковано 71 тис. крб, а також золоті прикраси, кришталь та фарфор, вироби з хутра, загальною вартістю 60 тис. крб[42]. У народі вона отримала прізвисько «Шахіня».

37 *Центральному комитету КП Украины. Информация в дополнение к ранее направленням Вам информациям №0177/ГЛ от 6 марта 1974 года* и №0259/ГЛ от 9 апреля 1974 года, оп. 25, спр. 1085 (Київ: Центральний комітет Комуністичної партії УРСР. Центральний державний архів громадських об’єднань України), 71.

38 Там само.

39 Там само.

40 *Повідомлення про результати дальших оперативно-слідчих заходів по кримінальній справі на розкрадачів соціалістичної власності в ресторані «Столичний» м. Києва. 9 квітня 1974 року,* оп. 25, спр. 1085 (Київ: Центральний комітет Комуністичної партії УРСР. Центральний державний архів громадських об’єднань України), 67.

41 Там само, 68.

42 Там само.

Не менш легендарною фігурою була й директорка львівського бару «Вежа» Софія Аркадіївна Гольденберг. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х у барі, за згадками очевидців подій, регулярно сиділи «вершки суспільства»: кримінальники високого рівня, «фарцувальники», «цеховики» (власники підпільних виробництв) та «шпильові» (картярі). Тут було встановлено та задіяно для спільного перегляду фільмів один з перших відеомагнітофонів. «Ходили поголоски, що винятково для своїх інколи показували й заборонену «полуничку»[43]. «Свої» клієнти (з перерахованих вище категорій) могли, заплативши адміністрації, гуляти вже після офіційного закриття. Гроші давали й наряду міліції, що чергував поруч – той мав пильнувати, аби люди «з вулиці» не потрапили всередину[44].

Окрім бару «Вежа», який був відкритий на водонапірній башті зусиллями самої директорки, у віданні Софії Гольденберг були ще два звичайні гастрономи. Це дозволяло «пропускати» через бар магазинні (зокрема дефіцитні) продукти з ресторанною націнкою. Під час першої перевірки гастроному, яка відбулася у лютому 1980 року, було знайдено типовий перелік товарів, що «приховувались» від пересічних покупців у підсобках: 75 пляшок олії, 115 банок згущеного молока, 16 ящиків яєць, 24 ящики майонезу, 102 кілограми, 38 коробок та 18 наборів цукерок, 10 кг свинячих ніжок, 75 ящиків шампанського, 40 пляшок горілки, 44 – рому, 448 – лікеру, 2569 – коньяку, 127 пляшок інших алкогольних напоїв.

Ці «приховані» продукти та напої «пропускались через бар», облік у якому був дуже умовним[45], а також вони продавалися за завищеними цінами з «чорного ходу» гастрономів. За 15 місяців, упродовж яких відбувалось приховане стеження та слідство, Гольденберг незаконно отримала тільки з «Вежі» 77,5 тис. крб прибутку. Весь нелегальний прибуток було оцінено в 213 тис. крб. Львовом ходили поголоски, що гроші від оборудок Софія Гольденберг вкладала в валюту та діаманти, які переправляла за кордон у дуже винахідливий спосіб. Подейкували, що вона проводжала друзів та родичів, що емігрували в Ізраїль та США, і, цілуючи їх, з уст в уста передавала діаманти. Її чоловіка за оборудки з газованою водою в автоматах було засуджено й розстріляно. Софія Гольденберг за «розкрадання соціалістичної власності» отримала чотирнадцять років позбавлення волі[46], залишившись міською легендою на прізвиська Соня Діамант, Соня Діамантова Ручка.

43 Ігор Лильо, *Львівська кухня* (Харків: Фоліо, 2015), 152.

44 «Мажори, порно та блатні пісні. Доповідна КГБ про ресторани Львова, Одеси і Харкова», *Тексти*, 15 листопада 2018, https://texty.org.ua/articles/89344/Mazhory_porno_ta_blatni_pisni_Dopovidna_KGB-89344/.

45 Лильо, *Львівська кухня,* 153.

46 Там само.

Висновки

Підсумовуючи, варто зазначити, що тіньовий харчовий ринок мав декілька рівнів, зумовлених масштабами та включеністю кількості учасників оборудок. Специфіка гендерного розподілу ринку праці, де одні галузі (як-от харчова та торгівельна) вважались і за статистикою були переважно «жіночими», зберігаючи в своїй вертикальній структурі принцип «якщо начальник, то чоловік», спричинила тіньову дієздатність жінок на нижчих та середніх щаблях «неофіційної» економіки. Її різновидами були обміни дефіцитних продуктів на послуги, обраховування клієнтів, незаконні націнки, оборудки, пов'язані зі списанням нібито зіпсованих продуктів тощо. Частина нелегальних способів отримання грошових і «натуральних» прибутків була гендерно маркованою: наявність уявлення про повсякденний гастрономічний попит дозволяла створювати та наживатися на унікальних локальних дефіцитах (солі, перцю, кабачкової ікри, борошна тощо). Традиційні для радянської «організованої бідності» практики економного домашнього готування «з нічого» сформували численні та різноманітні способи «змін» у рецептурах закладів громадського харчування. Заміни м'яса на хліб та сухарі, розбавлення молока, сметани, вершків, зменшення ваги порцій, недовкладення інгредієнтів, використання вчорашніх недоїдків у сьогоднішніх стравах тощо створювали штучні залишки, які працівниці «общєпіту» конвертували в обмінні операції в інших сегментах неофіційної економіки та/або в гроші. Радянська гендерна політика, спрямована на – часом імітаційне – підвищення презентації на керівних посадах призводила до того, що деякі учасниці тіньового харчового ринку створювали більш масштабні схеми та переходили на «середній рівень», втім ніколи не досягаючи найвищого, на якому грошова маса отриманої вигоди вимірювалась не десятками тисяч, а мільйонами карбованців.

ДИСКУРС ПРО СЕКСУАЛЬНІСТЬ У ГРУЗІЇ БРЕЖНЄВСЬКОЇ ЕПОХИ

Алла Парунова,
керівниця проєкту, Рух Рівності

Анотація

Ключова мета цієї статті – дослідити дискурси про сексуальність у Грузинській Радянській Соціалістичній Республіці брежнєвської епохи та їхній вплив на щоденне життя жінок. Дискурси про сексуальність у Грузинській РСР тісно перепліталися із місцевими культурними уявленнями та націоналістичними наративами, що вплинуло на зміну світогляду та ставлення до власної ролі в суспільстві серед жінок цієї республіки. Дослідження виявило певні особливості грузинського дискурсу про жіночу сексуальність, як-от суворий контроль за життям і поведінкою жінки з боку батька, чоловіка та родини; водночас відбувався процес самообмеження, нормалізації та прийняття такого ставлення самими жінками.

Вступ

У цій статті, яка базується на магістерському дослідженні «Слухняні тіла або радянський дискурс про сексуальність»[1], я спробую проаналізувати дискурс сексуальності у Грузинській РСР у період брежнєвської епохи (1964–1983) та висвітлити його основні характерні риси. Хоча Радянському Союзу був притаманний централізований підхід до управління, дискурс сексуальності в його різних республіках урізноманітнювався місцевою культурою та національними особливостями. Саме тому дискурс про сексуальність у Грузії брежнєвської епохи вирізняється своєрідною унікальністю.

Спроби переосмислення радянського минулого часто зводяться до розуміння його як єдиного історичного явища. Подібні міркування призводять до нехтування історичним і політичним контекстом, в результаті чого нівелюється значення тих факторів, які відігравали ключову роль на різних етапах радянської історії, а тому спроби комплексного аналізу нерідко обмежуються фрагментарними дослідженнями. Історія Радянського Союзу не є монолітною і складається з різних етапів, які відрізняються один від одного політикою Комуністичної партії. Різні дослідники радянської історії пропонують її різну періодизацію. У цій статті я звернуся до періодизації Роя Медведєва, на чию думку історію Радянського Союзу, виходячи з мети дослідження, можна поділити на різні етапи за економічними, соціальними чи іншими факторами, однак, через її «централізований та авторитарний» характер, більш доречним буде поділ згідно з епохами правління лідерів Радянського Союзу. Такими Медведєв вважає епохи правління Леніна, Сталіна, Хрущова та Брежнєва, кожна з яких характеризується своїми економічними та соціальними реаліями, «станом соціального добробуту в країні, методами політичного та економічного управління, особливостями правлячої еліти» та багатьма іншими факторами[2].

Задля розуміння комплексності радянської історії, важливо звернути увагу на питання гендерної рівності, емансипації жінок та уявлень про сексуальність; до того ж, у різні періоди існування Радянського Союзу гендерна політика суттєво відрізнялася. Дискурс про жіночу емансипацію[3], який внаслідок цілеспрямованої політики поширювався в маси з моменту заснування Радянського Союзу, співіснував із розмаїттям поглядів і позицій щодо людської сексуальності[4] (наприклад, під час правління Сталіна аборти були заборонені[5]). Проте, різноманітність дискурсів про сексуальність, притаманна Радянському Союзу в перші роки існування, з часом помітно послабшала, натомість поси-

1 Дослідження написане у 2015 році в рамках курсу про гендерні дослідження Тбіліського державного університету ім. Іване Джавахішвілі.

2 Roy Medvedev, "The Soviet Union at the Beginning of a New Era: Stages in the Development of Society and the Political Leadership in the USSR," trans. Brian Pearce, *Socialist Register* 20 (March 18, 1983): 176–201, https://socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5497/2395.

3 Wendy Z. Goldman, *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936* (Cambridge: Cambridge University Press 1993), 1–13.

4 Fraces Lee Bernstein, *The Dictatorship of Sex: Lifestyle Advice for the Soviet Masses* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2007): 14-5; Goldman, *Women, the State and Revolution,* 7–8.

5 Goldman, *Women, the State and Revolution,* 333–334.

лився дискурс ототожнення жіночої сексуальності з чистотою та материнством. Слід зазначити, що досліджень гендерної політики брежнєвської епохи небагато. Хоча в Радянському Союзі цієї епохи дискурс сексуальності був досить моралізаторським і наголос робився на репродуктивних функціях жінки, на мою думку, зосередження уваги саме на цьому періоді є важливим, оскільки дилема жіночої праці, залучення жінок до економічних відносин і, водночас, до виконання завдання покращення демографічних показників, визначеного комуністичною партією, стали нагальним питанням у брежнєвську епоху.

Методологія

У цій статті я зосереджуся на дискурсі сексуальності, притаманному грузинському суспільству в період Радянського Союзу за часів Брежнєва, та його переплетенні з культурними та націоналістичними дискурсами, які вплинули на особливість досвіду жінок у грузинському контексті й змусили їх сприймати власну сексуальність крізь призму традиційних цінностей. Тож, центральним методом дослідження є метод критичного дискурсивного аналізу[6]. З метою аналізу дискурсу сексуальності в Грузії брежнєвської епохи мною було обране видання «Грузинська жінка», єдине грузинське видання, присвячене жінкам та їхнім проблемам. Водночас, матеріали, які містяться в ньому, вирізняються розмаїттям та дозволяють простежити ставлення жінки до власної сексуальності та контролю за сексуальністю з боку суспільства.

Важливо також зазначити, що в цьому дослідженні аналіз випусків «Грузинської жінки», виданих у брежнєвську епоху (1964–1983), проведений з однорічним інтервалом. Такий підхід дає можливість детально дослідити великий за обсягом матеріал і дозволяє отримати інформацію про основні тенденції та дискурси сексуальності, характерні для Грузії того часу. На додаток, я дослідила тексти різних жанрів, оповідання, статті, листи тощо. Матеріал, відповідний змісту мого дослідження, обирався за принципом наявності обговорень сексуальності, а також оригінальності та інформативності тексту.

У цій статті я зосереджуся лише на аналізі дискурсу Грузії епохи Брежнєва і маю на меті аналіз наступних питань: Яким був зміст дискурсу про сексуальність, що був притаманний республіці Грузія? Яким чином відбувалося його переплетення з грузинським націоналістичним дискурсом і культурними рисами та яким був процес формування відповідного досвіду грузинських жінок? Окрім цього, необхідно підкреслити, що в процесі аналізу було виявлено центральні поняття, концепції і тенденції, характерні для грузинського дискурсу про сексуальність. Мною також були визначені міжтекстуальні та міждискурсивні зв’язки, які сформувалися в результаті систематичного повторення цих понять і тенденцій у різних текстах та жанрах, що дозволяє говорити про узгодженість та уніфікований характер цих дискурсів.

6 Martin Reisigl and RuthWodak, “The Discourse-Historical Approach (DHA),” in *Methods for Critical Discourse Analysis,* eds. Ruth Wodak and Michel Meyer, 87–121, 2nd rev. ed. (London: Sage Publications, 2009), 93–4.

Отримані дані були проаналізовані за допомогою семіотичного аналізу, оскільки саме цей метод, як відзначає Роуз, допомагає виявити ідеологію, що слугувала фундаментом для «легітимізації нерівних суспільно-владних відносин»[7]. У такий спосіб наведені вище методи аналізу дозволяють дослідити домінантні дискурси про жіночу сексуальність у Грузії брежнєвської епохи, зосередитися на глибинних причинах їх формування та підкреслити важливість зміцнення такого типу владних, ієрархічних відносин, внаслідок яких мали місце гендерна нерівність та контроль за жіночою сексуальністю.

Гендерні аспекти брежнєвської епохи

Аналіз дискурсу сексуальності в Радянській Грузії брежнєвської епохи потребує детального вивчення історичного контексту, виділення ключових аспектів гендерних відносин і висвітлення питання націоналізму в Радянському Союзі, що прояснить характерні риси дискурсу про сексуальність цього періоду.

Аналізуючи гендерну політику Радянського Союзу, важливо зрозуміти радянське бачення жіночої емансипації та його практичне втілення. Хоча жінки в Радянському Союзі були активно залучені до робочої сили, покращення їхнього економічного статусу залежало саме від економічних і демографічних показників. Інтенсивність залучення жінок до робочої сили змінювалася впродовж існування Радянського Союзу під впливом різних факторів, а саме: нестача робочої сили внаслідок участі чоловіків у війні, період індустріалізації, необхідність створення додаткових робочих місць тощо[8]. У той же час залучення жінок до робочої сили було зумовлено економічними та демографічними чинниками[9]. Гейл Лапідус наголошує на тому, що в 1960-х роках радянська влада вдалася до рішучих дій задля збільшення кількості зайнятих жінок, бо, як зазначає автор, саме домогосподарки були «невичерпним джерелом» робочої сили в цей період. Як свідчення – з 18 млн жінок, які почали працювати в 1960–1971 роках, 14 млн були домогосподарками[10].

Баклі, зі свого боку, зазначає, що є помилковим розглядати працевлаштування жінок в епоху Брежнєва як ідею реалізації емансипації жінок згідно з комуністичною ідеологією, яка активно пропагувалась на ранніх етапах становлення радянської держави. Скоріше, стверджує Баклі, «економічне зростання призвело до пріоритетності ефективного виробництва, і в цьому контексті рівність була не тільки другорядною, але й суперечила його завданням»[11]. Саме тому активне працевлаштування жінок у брежнєвську епоху було зумовлене нестачею чоловіків і, як наслідок, дефіцитом робочої сили.

7 Gillian Rose, Visual Methodologies. *An Introduction to Researching with Visual Materials* (London: Sage Publications, 2001), 70.

8 Mary Buckley, "Women in the Soviet Union," *Feminist Review* 8, no. 1 (July 1981): 79–106, https://doi.org/10.1057/fr.1981.13; Gail Warshofsky Lapidus, Women in *Soviet Society: Equality, Development and Social Change* (Los Angeles: University of California Press, 1978), 165–7.

9 Buckley, *Women in The Soviet Union*, 84; Lapidus, *Women in Soviet Society*, 168.

10 Lapidus, *Women in Soviet Society*, 166.

11 Buckley, *Women in The Soviet Union*, 84.

В епоху правління Брежнєва жінки були зайняті у великій кількості галузей, як правило низькооплачуваних, зокрема сільське господарство, освіта та медицина[12]. Непрестижні та малоприбуткові професії, як-от вчитель, педіатр тощо, вважалися «жіночими» видами діяльності[13]. Лапідус наголошує, що в усіх без винятку економічних галузях «на вищих щаблях статусної та владної ієрархії частка жінок зменшується». Тож, в результаті «горизонтальної сегрегації та вертикальної стратифікації», жінки мали нижчі доходи, ніж чоловіки[14]. Баклі пояснює зайнятість жінок на низькооплачуваних роботах і дефіцит можливостей просування по кар'єрних сходах гендерними стереотипами та соціальною роллю жінок, оскільки їх вважали «ненадійними учасниками ринку праці» «через пріоритетність сімейних обов'язків та обмеженість можливостей працевлаштування»[15]. Зрештою, Лапідус додає до двох вищезазначених факторів питання освіти та гендерні стереотипи, які пов'язують жінок із конкретними навичками чи професіями. Працевлаштування жінок у виробничих галузях апріорі вважалося емансипацією, при цьому нехтувались культурні та політичні чинники гендерних ролей[16].

Отже, в брежнєвську епоху Радянського Союзу чітко простежуються актуальні економічні й демографічні проблеми та, як наслідок, нагальність залучення жінок до робочої сили. У зв'язку з цим погляди Мішеля Фуко на управління сексуальністю через суспільні дискурси, які призводять до модифікації владних механізмів, тенденції до управління дисципліною тіла, є особливо важливими для його дослідження. На думку Фуко, одним із визначних нововведень у владні відносини XVIII століття було уявлення про «населення» як передусім «економічну та політичну проблему», яку уряди вважали складовою єдиного процесу з притаманними «явищами та змінними» на кшталт «народжуваності й смертності, фертильності, стану здоров'я» тощо[17]. В результаті, як вважає Фуко, відбулася інтеграція сексуальності людини та актуальних «економічних і політичних питань», що зі свого боку спонукало до формування політичних, економічних, технічних інтересів у дискусії про сексуальність. Це проявилось у важливості «аналізу, класифікації, детального якісного та причинно-наслідкового дослідження» сексуальності[18] і, як наслідок, «управління нею через суспільні дискурси»[19].

Фуко наголошує на модифікації впливу влади на життя людини через дві ключові форми: «анатомічна політика людського тіла» та «біополітика населення». Перша з них, за теорією Фуко, втілюється владою через дисциплінарні процедури з метою «оптимізації дисципліни людського тіла, його навичок», наголосі на «користі та слухняності» організму людини. На думку Фуко, тенденція до формування «слухняних тіл» була спрямована

12 Buckley, *Women in The Soviet Union*, 88; Lapidus, *Women in Soviet Society,* 175–6.

13 Lapidus, *Women in Soviet Society,* 186–8.

14 Lapidus, *Women in Soviet Society,* 171.

15 Buckley, *Women in The Soviet Union*, 89.

16 Lapidus, *Women in Soviet Society,* 194–5.

17 Michel Foucault, *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction,* trans. Robert Hurley (London: Allen Lane, 1979 [1976]), 25.

18 Там само, 23–24.

19 Там само, 25.

на їх ефективне функціонування в економічній та інших владних системах. Натомість друга форма влади, біополітика, орієнтована на підкреслення значущості «різновидів тіла», іншими словами, на здібності організму, як-от репродуктивність, здоров'я, смертність тощо. Саме тому ці форми влади втілюються, з одного боку, через дисциплінарні механізми, а з іншого – через регулятивні методи нагляду й контролю за організмом людини. Фуко також зазначає, що ці дві форми влади не суперечать одна одній, а створюють «два полюси розвитку, які пов'язані між собою низкою проміжних відносин»[20].

Питання родини та репродуктивності мали першочергове значення, коли йшлося про радянську гендерну політику, але водночас, на початку існування Радянського Союзу, Комуністична партія активно просувала ідею деконструювання родини. Починаючи зі сталінського періоду, сімейна солідарність почала відігравати провідну роль у радянському політичному та економічному житті. У 1930-х роках родина набула нового значення у зміцненні існуючих ієрархічних відносин, підвищенні народжуваності та продуктивності праці. Розпочався процес залучення до трудової діяльності жінок, які раніше переймалися лише сімейними справами, проте навіть за таких умов вони не могли повною мірою позбутися тягаря відповідальності за щоденні родинні турботи[21]. Отже, як зазначає Лапідус, поступово виникло протистояння між жіночою емансипацією та міцністю родини як ключового соціально-економічного інституту. На жаль, розв'язання цього конфлікту відбулося ціною обмеження свобод жінок, бо указ 1936 року часів Сталіна забороняв аборти, ускладнював шлюборозлучний процес і збільшував штрафи для тих чоловіків, які не сплачували аліменти[22].

Реформування процедури розлучення 1965 року та прийняття основних засад Сімейного кодексу в 1968 році спростили розлучення та легалізували аборти, що, як наголошує Лапідус, позначило заміщення законодавчої заборони на обидві процедури «моральним вихованням»[23]. Отже, у Радянському Союзі часів Брежнєва відбулася заміна такого централізованого інструменту контролю за життям жінок, як закон, що, зі свого боку, посприяло створенню інших методів нагляду за репродуктивністю та сексуальністю жінок. Такими методами можна вважати ті домінуючі дискурси, які активно пропагувалися в брежнєвську епоху з метою досягнення зазначених вище цілей.

Зрештою, хоча інтернаціоналізм вважався одним із найважливіших атрибутів комунізму, радянська політика вдавалася до постійного посилення націоналістичних настроїв та дискурсів, використовуючи їх для управління різними республіками, а також народами. Як зазначає Юрій Сльозкін, політика, яка проводилася у Радянському Союзі щодо національного питання, підбурювала радянські республіки до етнічного партикуляризму. У той час як націоналізм розглядався соціалізмом як буржуазний прояв, а асиміля-

20 Foucault, *The History of Sexuality,* 139.

21 Lapidus, *Women in Soviet Society,* 237.

22 Peter H. Juviler,"Women and Sex in Soviet Law," in Women in Russia, eds. Dorothy Atkinson, Alexander Dallin, and Gail Warshofsky Lapidus, 243-66 (Redwood City: Stanford University Press, 1977).

23 Lapidus, *Women in Soviet Society,* 239.

ція – як «прогресивний процес», покликаний сприяти єднанню пролетаріату[24], політика Леніна та Сталіна була спрямована на зміцнення етнічного націоналізму, пов'язуючи його ідею з територією проживання і мовою. Таке бачення також сприяло поширенню та зміцненню комуністичних ідей[25]. Саме тому в Радянському Союзі вже у 1920-х роках розпочалася активна робота з відокремлення національностей одна від одної, надання особливого статусу їхній культурі та мові, а також ототожнення національності з етносом і територією.

Націоналізм, зі свого боку, не тільки ґрунтується на гендерних аспектах, а й безпосередньо пов'язаний з ними, що сприяє перерозподілу влади на основі гендерних норм. На думку Ніри Юваль-Девіс, «культура і традиція», які зазвичай асоціюються із релігією та мовою, передовсім сприяють створенню додаткового «ессенціального виміру» у межах різних націоналістичних проєктів[26]. По-друге, створення та проведення кордонів між різними націями формує уявлення про «своїх та ізгоїв», і тут Юваль-Девіс використовує термін Армстронга – «берегині символічних кордонів», який асоціюється зі специфічним культурним баченням, поведінкою і, головне, мовою[27]. Юваль-Девіс наголошує, що гендерні символи, конструювання фемінності та маскулінності дуже тісно пов'язані зі створенням та утвердженням націоналістичних проєктів, сексуальністю і гендерними владними відносинами. Водночас, на її думку, жінки в таких проєктах часто зображуються як «берегині», а також як джерело культурного відтворення[28].

Отже, радянська політика, спрямована на консолідацію етнічного націоналізму, пропагувала бачення національності, невід'ємної від території проживання та мови. Такий підхід, з одного боку, сприяв ворожому ставленню до етнічних меншин у радянських республіках, а з іншого боку, обмежував сексуальність, репродуктивні здібності та тіло жінок «кордонами» власної національності.

Грузинський дискурс

Дані, зібрані протягом дослідження, дають змогу стверджувати, що дискурс про сексуальність у Грузинській РСР епохи Брежнєва, вирізняється унікальними рисами та перетинається з культурними та націоналістичними аспектами, характерними для Грузії. Виходячи з даних журналу «Грузинська жінка», можна сказати, що дискурсу цього періоду притаманний наголос на суворішій дисципліні, наприклад, нагляді з боку родини або суспільства, спрямованому на нав'язування жінкам жорстких норм сексуальності. Це, відповідно, сприяло створенню умов виховання традиційного сприйняття сексуальності серед грузинських жінок.

24 Yuri Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism," *Slavic Review 53,* no. 2 (Summer, 1994): 414–452.

25 Там само, 418.

26 Nira Yuval-Davis, *Gender and Nation* (Thousand Oaks: Sage Publications, 1997), 23.

27 Там само, 418.

28 Yuval-Davis, *Gender and Nation,* 23.

Центральною темою жіночої сексуальности в грузинському дискурсі є створення родини, що пов'язане з такими поняттями як любов, шлюб і честь; материнство та репродуктивність; націоналізм та грузинська жінка.

Кохання, шлюб і честь

Концепції кохання та шлюбу є одними з центральних у матеріалах видання «Грузинська жінка» – вони раз у раз повторюються в різних текстах і вирізняються особливим міжтекстуальним зв'язком, що свідчить про їхню важливість для грузинського дискурсу сексуальності. При цьому в грузинському контексті любов не завжди пов'язана зі шлюбом, який виступає як обов'язковий крок для жінки, безумовно пов'язаний із її честю. Зі свого боку, честь важливіша за любов та інші поняття.

Наприклад, оповідання письменника Сулхана Кетелаурі описує історію кохання молодих людей, основна дія відбувається у Хевсуреті. Головний герой повісті, юнак, приїжджає до свого села на літні канікули, де закохується у Талалу, і вони щодня потайки зустрічаються: «Нас тут ніхто не бачив. Цього від нас вимагали в першу чергу правила і село»[29]. Важливо відзначити, що автор через свого головного героя також наголошує на тому, що «ми жадібно прислухалися до поклику сердець одне одного, не пам'ятаю, щоб коли-небудь торкалися одне одного, і вголос не згадували про любов». У такий спосіб в оповіді на перший план виступає декілька ключових для грузинського суспільства понять. З одного боку, герой наголошує на своєму прагненні триматися подалі від суспільства, тому що цього вимагало «село і правила», тобто оточуючі, – це свідчить про те, що такі зустрічі дівчини та хлопця є неприпустимими, не кажучи вже про інші види стосунків. З іншого боку, головний герой зазначає, що вони «навіть не торкаються» один одного, що знову ж таки свідчить про суворе дотримання норм, правил і традицій.

Крім того, згідно з оповіданням, розмови про кохання вважаються соромом, навіть зізнання у коханні викликає страх і ніяковість. Автор зазначає, що коли головний герой закохався, «Талала була шокована, в її очах був страх», дівчина вигукнула «тихо, що ти кажеш!... Мовчи... який сором!»[30] Водночас, хоча молоді люди багато часу проводять разом, вони не мали не тільки «інтимних» стосунків, а й не торкалися одне одного. Молодий чоловік цілує Талалу лише один раз, що погано закінчується для обох, оскільки батько Талали, який застав цей момент, забороняє молодим бачитися, замикає дівчину в хаті й не випускає, поки хлопець не покине село.

Тобто в оповіді порушуються дві наступні проблеми: контроль з боку суспільства та жорсткі норми, якими забороняються і суворо контролюються зустрічі жінки та чоловіка. Захисником чистоти й честі дівчини виступає батько, що є однією з головних тем

29 Сулхан Кетелаурі, «Хевсуретська історія», Грузинська жінка 7 (1964): 6.

30 Там само, 7.

грузинського дискурсу. Отже, суспільство і батько – як наглядачі – виступають дозорчими, які ставлять у рамки поведінку жінки.

Також важливо наголосити на іншій концепції, притаманній грузинському контексту, – шлюбу. За сюжетом, незважаючи на велику любов Талали до молодого хлопця, він одружується з іншою:

> «Про якого чоловіка може йтися, докоряє Джалафта, якщо жінку не здати опікунові, її родині нічого окрім сорому й не треба очікувати! Довіра? Любов? Навіщо руйнувати через це життя, – навіть не варто згадувати, – жінка має бути вірною своєму чоловікові й виховувати дітей. Все інше не має сенсу!» [31]

З цієї цитати зрозуміло, що батько та родина, окрім нагляду за сексуальністю жінки, також контролюють її життя. Поняття кохання набуває другорядного значення, коли йдеться про *вірність чоловікові та виховання дітей*.

Проте тема вічного кохання у цьому оповіданні не губиться, оскільки закінчується історією життя Талали, яка виходить заміж за іншого, стає вдовою і залишається одна з трьома дітьми. Зустрічаючи кохання своєї молодості, головна героїня стверджує, що «я не та, ким мала би бути...», тому що «іноді я навіть думаю, що це не я. Ніби мене примусово повели іншим шляхом і залишили мене на ньому одну... Я знаю, я не маю рації... Я тільки наполовину мати...»[32]. Отже, в повісті простежується і ставлення до теми кохання – жінка, яка виходить заміж проти власної волі, звинувачує себе та свого колишнього хлопця в тому, що вона не стала зразковою матір'ю, – втрачаючи у такий спосіб єдину агентність, яка перетворювала жінку на вагомого актора у грузинському суспільстві.

Кохання, згідно з цим оповіданням, – це сильне почуття, яке супроводжуватиме людину все життя, однак для створення міцної родини важливе не воно, а виконання жінкою своїх обов'язків. Тож статеві стосунки належать виключно до сімейних питань, а стандарти поведінки, яких жінка має дотримуватися, є суворими.

Водночас у грузинському дискурсі жінка як суспільний актор позбавлена свободи волі, члени родини нехтують її бажаннями та згодою вступати у шлюб. Тому жінка виступає об'єктом контролю з боку суспільства, родини та батька. Це знайшло відображення і в таких сталих висловах: «вручити опікунові», «осоромити родинне прізвище» тощо. Саме тому чоловік, батько, родина, прізвище є опікунами та «покровителями» жінки, без чиєї згоди вона не має права робити вибір, навіть мати бажання. Увага до чистоти та честі жінки з боку родини та прізвища є однією із унікальних культурних характеристик грузинського сексуального дискурсу.

31 Кетелаурі, «Хевсуретська історія», 7.

32 Там само.

Такі ж уявлення про суспільні норми можна знайти і в оповіданні Д'яконідзе «Буде так». Тут також простежується наратив про суворий нагляд за поведінкою жінок у стосунках між Потолою і головним героєм оповідання (самим оповідачем): «Із заплющеними очима цілую Потолу за вушком, потім у щоку, прозорі пухнасті волосинки над її губами». Реакція дівчини на це негативна: «що ж мені робити»[33] – тужить вона та напам'ять перераховує норми поведінки, нав'язані жінкам, підкреслюючи тим самим тенденцію до самонормалізації і самоконтролю як дисциплінарних практик, встановлених суспільством і притаманною їй культурою.

Подальший розвиток повісті відходить від наративної лінії попереднього твору, але в ньому також робиться наголос на ключових поведінкових нормах, які відіграють провідну роль у грузинському дискурсі про сексуальність, у такий спосіб підкреслюючи зв'язок між двома оповіданнями. Головний герой повісті пропонує Потолі вийти за нього заміж, від чого вона відмовляється, бо, незважаючи на її бажання, «її не видадуть заміж»[34]. Проте, в цьому випадку очікування дівчини не справджуються, адже вони стають парою, усупереч опору батька Потоли, що й було головною причиною її негативного ставлення: «Я сама спостерігаю за тим, як ризикую осоромити себе», оскільки молоді ще «не розписалися».[35] Важливо зазначити, що у цій оповіді також порушується питання легітимації родини, створеної поза законом, що, зі свого боку, поєднує жіночу сексуальність зі створенням родини й наголошує на центральній ролі цноти та жіночої чистоти, а отже підкреслює ті відмінності, які вирізняють сприйняття сексуальності в Грузії з-поміж інших дискурсів. Оповідач ставиться до Потоли як до своєї дружини, про що свідчить його фраза: «Дружина має бути легкою та мрійливою, вона має робити все задля спокою у власній родині, коли її чоловік приходить додому, вона має про нього турбуватися, викликати в нього посмішку на обличчі»[36], що підкреслює ієрархію між чоловіком і жінкою, притаманну грузинській культурі. Дискримінаційний характер норм і ставлення до жінок та, як наслідок, їхня провідна роль для грузинського дискурсу, безсумнівно, вплинули на жінок і їхнє життя.

Іншим прикладом інтеграції жіночої сексуальності та питань родини, її створення на основі домовленості, а не згідно із законодавством, і водночас прикладом присвоєння чоловіком права власності над тілом жінки та її свободою вибору є оповідання Лаерта Чартолані 1980 року «Вибір». У ньому Кіджо разом із кількома друзями викрадає дівчину й відвозить її до свого родича Нестора. Хоча дівчина відмовляється від будь-яких стосунків із Кіджо, він все ж переконаний, що «вона добровільно піде зі мною, адже їй більше нічого не лишається!» До того ж, він та його друзі стверджують, що:

33 О. Д'яконідзе, «Буде так», *Грузинська жінка* 10 (1968): 21.

34 Там само, 21.

35 Там само, 22.

36 Там само.

«Перш ніж вона прийде до тями і дізнається про нашу присутність, Кіджо зробить свою справу...
– Я закінчу вчасно!
– А якщо дівчина не погодиться? – колір обличчя Бадрі раптом змінився.
– Якби вона погодилася, я б її сюди не привіз»[37].

У цьому епізоді простежується нівелювання чоловіками важливості сексуальності жінок та їхньої згоди на стосунки. Водночас на передній план виступає характерне для грузинського суспільства явище – викрадення дівчини, форма насильства, що передбачає статеві зносини проти її волі, бажання та згоди. Необхідно підкреслити, що замовчування сексуальності й сексу в грузинському контексті свідчить про одразу декілька притаманних йому ключових рис і створює нові прийоми для розмови на цю заборонену тему. Так, наприклад, кожне слово, що позначає процес створення родини, робить наголос на жіночій сексуальності. «Порядна», – каже Нестор у повісті «Вибір», «вона моя дружина», – каже оповідач оповідання «Буде так» тощо. Тож, згідно з грузинським дискурсом, сексуальність жінки обов'язково пов'язана зі шлюбом і створенням сім'ї.

Зрозуміло, що грузинському дискурсу про жіночу сексуальність притаманне послаблення значення кохання, натомість уявлення про шлюб і створення сім'ї перебільшені. Це зумовлено тим, що питання жіночої сексуальності є прерогативою сімейної сфери. Однак в жодному з текстів не згадується, що грузинський дискурс про сексуальність пропагує такі поняття і правила, які формуються під впливом замовчування сексуальності, її приховування або згадки виключно в контексті родини та честі.

Тобто грузинському дискурсу притаманне нехтування бажаннями жінок, демонстрацією їхньої пасивності та нерозривного зв'язку з батьком і родиною. Водночас поведінка жінок перебуває під суворим наглядом, що, як можна побачити з оповідань, сприяє самонормалізації серед самих жінок, внаслідок чого вони самі ініціюють самоконтроль та узгодження власної поведінки із загальноприйнятими нормами та цінностями. Тож грузинський дискурс про сексуальність є нормативним і містить різні механізми контролю або нагляду за сексуальністю жінок.

Материнство та репродуктивність

Тема материнства та репродуктивності є ключовою в радянському дискурсі про сексуальність, і грузинський дискурс не є винятком. Про це свідчить копіювання грузинськими виданнями російських текстів про материнство та фертильність. Такий підхід ще раз підкреслює стратегічне рішення прив'язати дискурс про сексуальність до вирішення демографічних та економічних проблем за часів правління Брежнєва.

37 Лаерт Чартолані, «Вибір», *Грузинська жінка* 7 (1980): 10.

Про це яскраво свідчать такі статті, як «Вулиця 5 грудня» Наргізи Мгеладзе, де змальоване життя дітей, яких покинули матері. Усю відповідальність за долю дітей авторка покладає на матерів і, заразом, звинувачує їх в «аморальній поведінці»[38]. Це чітко вказує на тенденцію до поєднання жіночої сексуальності з гендером. Окрім того, така тенденція створює образ ідеальної жінки, чий єдиний прояв сексуальності має бути пов'язаний із материнством. Відмова від останнього означає сексуальну свободу жінки, що є неприйнятним і чужим для грузинської культури, а отже, має стати приводом для маргіналізації, відчуження та покарання з боку суспільства.

Також авторка статті дегуманізує жінок, які відмовляються мати дітей: «Важко розмовляти людською мовою, а тим паче переконати жінку, яка відмовилася від дитини»[39]. Авторка додає, що жінці, яка кинула дитину, можливо, було складно в житті, але «це все одно неможливо виправдати, тому що легше позбавити себе життя, ніж кинути дитину»[40]. Наприкінці статті стверджується: «Вихована дитина – це майбутнє країни і нагорода для матері»[41]. Відповідно, авторка чітко наголошує на важливості материнства, асоціює його з жіночою сексуальністю та засуджує і водночас критикує жінок, які відмовляються від соціальної ролі матері.

Цікаво дослідити російськомовні тексти про материнство та репродуктивність, опубліковані в журналі «Грузинська жінка». Скажімо, у п'єсі Галини Оршинської «Одна хороша людина» розповідається про історію однієї молодої жінки. Вона дізнається, що вагітна, і хоча чоловік просить її подумати, чи зможе вона виховати дитину, бо вона ще студентка, а її чоловік Віктор – моряк і протягом довгого часу буде відсутнім, жінка все ж має намір залишити дитину. Сюжет повністю спрямований на те, щоб підкреслити позитивні якості головної героїні, оскільки вона не відмовляється від дитини і не робить аборт, продемонструвати важливість дітонародження та репродуктивної здатності жінок, а також підтримку, яку їй надають інші співробітники та держава.

Авторка намагається підкреслити, наскільки доброчесним є для жінки мати дитину: «Я була звичайною дівчиною. Вранці бігла на роботу, ввечері – до інституту. З лекцій я потай втікала...», – розповідає головна героїня, але вагітність принесла їй інший досвід, і тепер для неї «головним стало думати про наслідки своєї поведінки»[42]. Важливо зазначити, що в цій повісті авторка приписує жінці свободу дій, оскільки на відміну від усіх інших оповідань тут оповідачем є сама жінка. Однак, як стверджує головна героїня, агентність вона отримує лише тоді, коли завагітніла, тобто нарешті займається чимось корисним для суспільства. Це відображає ставлення до жінок у Радянському Союзі в брежнєвський період. Тенденція надавати свободу матерям також вказує на важливість підвищення бажання народжувати дітей серед жінок у цей період.

38 Наргіза Мгеладзе, «Вулиця 5 грудня», *Грузинська жінка* 6 (1970): 11.

39 Там само.

40 Там само.

41 Мгеладзе, «Вулиця 5 грудня».

42 Галина Оршинська, *«Одна хороша людина». Грузинська жінка* 11 (1968): 15.

Отже, однією із центральних тем грузинського дискурсу про сексуальність є зв'язок між жіночою сексуальністю і материнством та її репродуктивними функціями. Ця тема є однією із центральних не тільки для грузинського, але й для російського дискурсу. Її повторення як в грузинських, так і в російських текстах, а також використання текстів, перекладених із російської, задля поширення в грузинськомовному просторі свідчать про універсальність цієї теми для радянського дискурсу сексуальності.

Націоналізм і грузинська жінка

Як уже згадувалося вище, сприяння націоналістичним настроям в різних республіках Радянського Союзу, прив'язка націоналізму до етнічного походження, мови та території проживання були загальноприйнятою формою запровадження національної політики[43]. Не стала винятком і Грузія. Важливо зазначити, що націоналістичний дискурс, притаманний цій республіці, перетинався із вищезгаданим дискурсом про сексуальність у низці питань. З одного боку, обома дискурсами робився акцент на жіночу честь і порядність, а з іншого боку, націоналістичний дискурс відводив одну з центральних ролей грузинській матері й у такий спосіб надавав їй статус «берегині нації».

Наприклад, у статті «Грузинська жінка та лицар у тигровій шкурі» Натела Урушадзе висвітлює діяльність відомих в історії Грузії жінок і наголошує, що грузинські матері впродовж століть і поколінь передавали знання грузинської мови:

> «З давніх часів «Лицар у тигровій шкурі» був не лише джерелом естетичного задоволення. Цей твір був найкращим способом оволодіти рідною мовою у надзвичайно важливій справі виховання майбутніх поколінь»[44].

При цьому, за словами авторки, у неї було шестеро дітей, яких вона виховувала одна, але вони «зростали люблячими і слухняними», тільки один із них став революціонером, якому інші брати-сестри активно допомагали, бо «вони були дітьми порядної грузинки»[45]. У такий спосіб стаття не оминає питання важливості материнства для успіху націоналістичного проєкту і, водночас, додає питання «моральності» та «чистоти», які неминуче асоціюються із жіночою сексуальністю.

Тема материнства й органічного зв'язку між жінкою та нацією і національністю також простежується у статті Маріки Бараташвілі «Невезіння чи?..», де йдеться про «споживацьку природу» жінок та негативний вплив жінки на чоловіка. У статті наголошується, що образ грузинської жінки, який безумовно пов'язаний із материнством, має коріння глибоко в історії, і, традиційно, споживацьке ставлення до відносин не є притаманним для неї. Відповідно, авторка стверджує, що риси грузинської жінки, як-от «стійкість»,

43 Slezkine, "The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism."

44 Натела Урушадзе, *«Грузинська жінка та "Лицар у тигровій шкурі"», Грузинська жінка* 6 (1966): 13.

45 Там само.

завдяки якій, за її словами, виник вислів «мати-стовп, яка слугує опорою для стелі у хаті», «розсудливість», «чистота образу коханої або дружини, символом чого виступала її відданість чоловікові та готовність слідувати за ним навіть на поле битви...», мали стати ключовими у боротьбі зі споживацьким ставленням до стосунків між чоловіком і жінкою[46]. Саме тому, коли йдеться про роль грузинської жінки, авторка також робить наголос на материнстві та «чистоті», які формують жіночу сексуальність, точніше на контролі за її сексуальністю через націоналістичний дискурс.

Висновки

Радянський Союз часів Брежнєва, коли вирішення демографічних та економічних проблем країни стало одним із пріоритетних завдань, зіткнувся із суттєвим випробуванням після внесення змін до закону про розлучення та аборт. У зв'язку з цим необхідно було розробити нові методи вирішення вищезазначених проблем, оскільки послаблення законодавчого регулювання цих сфер з боку держави могло призвести до зниження народжуваності, що, відповідно, мало б негативний вплив на економічну ситуацію у країні. Одним із ключових шляхів вирішення цієї проблеми став контроль за проявами сексуальності, наприклад через поширення суспільного дискурсу такого змісту, який надав загальноприйнятим нормам поведінки силу закону. У Грузинській РСР радянські дискурси про сексуальність відрізнялися, оскільки вони перетиналися з локальними культурними та національними аспектами. Дискурс про сексуальність, притаманний Грузії, вирізнявся певними групами понять, як-от любов, шлюб і честь; родина та репродуктивність; натомість жінки вважалися «берегинями» національної ідентичності. Крім того, в грузинському дискурсі поняття кохання та шлюбу були нерозривно пов'язані з образом батька, прізвища та самої родини, яка контролює поведінку жінки та чиї методи контролю за сексуальністю мають культурне підґрунтя.

Тому дані, зібрані протягом дослідження, свідчать, що націоналістичний дискурс радянської Грузії в брежнєвську епоху значною мірою відповідав дискурсу про жіночу сексуальність, який на той час відігравав домінуючу роль у республіці. Отже, дискурс про сексуальність, якому вже були притаманні ієрархічні відносини та передача жіночої сексуальності та пов'язаних з нею дій повністю під відповідальність чоловіка, ще більше посилився під впливом націоналістичного дискурсу. В ньому жіноча сексуальність перетворилася на центральний аспект розквіту нації та національності, що посилювало потребу в нагляді за жінкою з боку суспільства та родини.

46 Маріка Бараташвілі, *«Невезіння чи?..»*, *Грузинська жінка* 1 (1970): 15.